

מעבר ל"בתולה זקנה" ול"סקס והעיר הגדולה": רווקות כאפשרות חשובה לנשים ויחסו של המשפט הישראלי אליה

מאת
דפנה הקר*

מוקדש לזכרה של סבתי האהובה, רינה שבתי,
שנפטרה במהלך כתיבת מאמר זה.

תקציר

מאמר זה בוחן את הכללים המשפטיים המבחינים בין נשים רווקות לנשואות, ומטרתו ללמוד על האופנים שבהם המשפט מקשה או מקל על נשים לבחור ברווקות וליהנות מהפוטנציאל הטמון באורח חיים זה. הבחינה נעשית מתוך עמדה הרואה במוסד הנישואין העבשווי מוסד המדכא נשים והמבקשת לקדם אופני חיים חלופיים בעלי פוטנציאל העצמה לנשים. חלקו הראשון של המאמר עוסק בממדיו המדכאים של מוסד הנישואין לגבי נשים, תוך דיון בויקות שבין נישואין לבין כוח, אהבה וילדים. חלקו השני של המאמר סוקר את הידע המועט הקיים על-אודות חייהן של נשים רווקות, עם ילדים ובלעדיהם. מתלק זה ניתן ללמוד על העצמאות, החירות והכוח הטמונים ברווקות לגבי נשים ועל חשיבות מתן הלגיטימציה חברתית להגברתן יכולתן של נשים רווקות ליהנות מיתרונות אלה. חלקו השלישי של המאמר בוחן את הכללים המשפטיים המבחינים באופן מעשי או סמלי בין נשים רווקות לנשואות, בכללם אלה העוסקים בגיוס לצה"ל, בהלוואות ממשלתיות לדיור, במעמד עקרת-הבית בביטוח הלאומי ובביטוח בריאות, בהפלות, בהפריות מלאכותיות, בפונדקאות, באימוץ, בשמו של הילד ובהגנות סוציאליות. בחינה זו מלמדת על ניסיון של המשפט הישראלי לעודד נישואין ולסמנם כמשימה חשובה לנשים. בה בעת, באופן פרדוקסלי, המשפט מסמן את האשה הנשואה כשייכת לספרה הפרטית וכמוכפפת לרצון בעלה, ובכך מחזק את הטענה כי נישואין מגבילים את חירותן של נשים בהשוואה לרווקות. פרדוקס נוסף העולה מהניתוח המשפטי הוא שדווקא סימון האימהות כתפקידה האולטימטיבי של האשה גורר בעקבותיו תמיכה חברתית ומשפטית גם באימהות של נשים

* מרצה, הפקולטה למשפטים והתוכנית ללימודי נשים ומגדר, אוניברסיטת תל-אביב. תודתי לד"ר ברברה אוקון, לד"ר יורם מרגליות ולאדם קליין-אורון על הערותיהם מאירות-העניינים, ולחברות ולחברי מערכת עיוני משפט על הביקורת המעמיקה והבונה. אני מודה לפרופסור אן שליך מה-American University Washington College of Law על הנחיית העבודה המהווה בסיס למאמר, ולקרן החדשה לישראל שאפשרה את לימודי במוסד זה.

שאינן עונות על דגם הרציה. כחלק מהדיון מוצעים כיווני חשיבה ראשוניים לאופנים שבהם יש לשנות את המשפט כך שלא יסמן את הנישואין כאפשרות מועדפת לנשים ולא ידחק נשים רווקות לשוליים החברתיים במישור המעשי והסמלי. שינויים אלה יתרמו להפחתת הלחץ המופעל על נשים להינשא ולהעצמת יכולתן ליהנות מהיתרונות הטמונים ברווקות, כמו גם להגברת כוחן של נשים במסגרת נישואין ולחזוק הלגיטימציה של צורות משפחתיות נוספות.

א. מבוא

ב. מוסד הנישואין כמוסד המדכא נשים

1. נישואין וכוח

2. נישואין ואהבה

3. נישואין וילדים

ג. נשים רווקות

1. חיים כרווקה

2. רווקות אימהות

ד. יחסו של המשפט הישראלי כלפי רווקות של נשים

1. רווקות ללא ילדים

(א) שירות צבאי

(ב) הלוואות לדיור

(ג) ביטוח לאומי וביטוח בריאות

2. בדרך לאימהות

(א) הפלה

(ב) הזכות לאימהות

(1) טיפולי הפריה

(2) פונדקאות

(3) אימוץ

3. רווקות עם ילדים

(א) שם הילד

(ב) הגנה סוציאלית

ה. דיון מסכם

א. מבוא

הדימוי הרווח שליווה נשים רווקות סומן עד לאחרונה במושג "בתולה זקנה". בדומה למושג old maid בתרבויות אנגלו־סקסיות, מושג זה מסמן נשים רווקות כלא־נשיות, כעורות ובלות, משעממות ופגומות מבחינה מינית או אחרת. על־פי סטריאוטיפ זה, נשים שנותרות רווקות הן כאלה שאף גבר אינו חפץ בהן. בשנים האחרונות, בין היתר הודות לתוכניות הטלוויזיה האמריקאיות *Ally McBeal* ו־*Sex and the City*, רווח דימוי נוסף

כלפי נשים רווקות המתייג אותן כיפות ומוכשרות, בעלות קריירה מצליחה ואורח חיים נהנתני ומיני. על-פי סטריאוטיפ זה, נשים אלה נותרות רווקות משום שהן בררניות מדי ואינן חפצות במי מבין מחזריהן הרבים, או משום שהן אנוכיות ואינן מוכנות ליטול על עצמן את האחריות הכרוכה בהקמת משפחה. שני הדימויים הללו, של הרווקה הוקנה והרווקה ההוללת, למרות ההבדלים ביניהם, מעידים על השוליות המיוחסת לנשים שאינן חיות את חייהן עם גבר. הם מהווים גם ביטוי נוסף לסטיגמטיזציה הנפוצה בתרבות הישראלית, כמו גם בתרבויות אחרות, כלפי צורות חיים ומשפחתיות שאינן כוללות נישואין.¹ מאמר זה מבקש לתרום לקרקוע עולם הדימויים הסטריאוטיפי הרווח כלפי רווקות, תוך הבהרת חשיבותה של אפשרות הרווקות לנשים לנוכח ממדיו המגדריים הדכאניים של מוסד הנישואין ועל-סמך בחינת האופנים שבהם המשפט הישראלי מקל או מקשה על מימושה של אפשרות זו.

לפני שנצלול לעומקם של דברים, חשוב להבהיר באיזו קבוצה חברתית מתמקד המאמר ומדוע הינו רלוונטי גם לקבוצות חברתיות נוספות. פטר שטיין (Stein) מחלק רווקות לארבע קטיגוריות: רווקות זמנית מתוך בחירה - בקטיגוריה זו נמצאים אנשים צעירים שבחרים לדחות את הנישואין כדי לפתח את הוגם האנושי; רווקות קבועה מתוך בחירה - שבה נמצאים אנשים שבחרים ברווקות כאורח חיים קבוע; רווקות זמנית כפויה - שבה נמצאים אנשים שרוצים להתחתן ומצפים לעשות זאת בעתיד הקרוב; ורווקות קבועה כפויה - שבה נמצאים אנשים מבוגרים יחסית הרוצים להתחתן אך מבינים כי יש סיכוי סביר כי יישארו רווקים כל חייהם.² בכל אחת מהקטיגוריות הללו, מצבן של נשים שונה מזה של גברים. נשים רווקות חשופות ללחץ חברתי עז יותר להינשא ולביקורת חברתית ולהפליה קשות מאלה המופעלות כלפי גברים רווקים.³ יחס חברתי זה מקשה על נשים רווקות לראות את רווקותן כתוצר של בחירה. נוסף על כך, סיכוייהן של

1 T. Gordon *Single Women - On the Margins?* (New York, 1994). עבאס־כהן, למשל, מצאה במחקר שכלל מאתיים שבעים ותמישה סטודנטים מאוניברסיטת חיפה כי ההערכות שקיבלו נשים רווקות לגבי תכונותיהן האישיות ויכולותיהן המקצועיות היו נמוכות לעומת כל הסטטוסים המשפחתיים האחרים ולעומת גברים רווקים, ראו ע' עבאס־כהן משפחה בישראל - אספקטים קונפליקטואליים: השפעת מצב משפחתי ומין על הערכת תכונות מקצועיות ואישיות (ועבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה, 1993). ממצאים דומים התקבלו גם במחקרים אחרים, ראו אנליות-על של מחקרים על-אודות סטריאוטיפים משפחתיים אצל: L.H. Ganong, M. Coleman & D. Mapes "A Meta-analytic Review of Family Structure Stereotypes" 52 *J. of Marriage and the Family* (1990) 287

2 P.J. Stein "Understanding Single Adulthood" *Current Issues in Marriage and the Family* (New York, J.G. Wells ed., 1988) 19

3 B. Birns, M. Cascardi & S.L. Meyer "Sex-Role Socialization: Developmental Influences on Wife Abuse" 64 *Am. J. of Orthopsychiatry* (1994) 50, 51; A.B. Shostak "Singlehood" *Handbook of Marriage and the Family* (New York, M.B. Sussman, S.K. Stienmetz eds., 1987) 355, 358

נשים שהצליחו להשיג בימי רווקותן הון השכלתי ותעסוקתי לעבור מקטיגוריות הרווקות הזמנית לקטיגוריות הרווקות הקבועה גדולים משל גברים משכילים ומבוססים בשל התפיסה החברתית כי נשים צריכות להינשא לגברים מבוגרים ומצליחים יותר מהן.⁴ אף שגם גברים בחברה הישראלית חשופים לציפייה החברתית שיינשאו, מאמר זה מבקש להתמקד באפשרות הרווקות כאורח חיים קבוע לנשים. זאת, לא רק בשל היחס המפלה לרעה נשים רווקות בהשוואה לגברים רווקים, אלא בעיקר מכיוון שאפשרות הנישואין גרועה יותר לנשים מאשר לגברים, כפי שיורחב בפרק הראשון, ועליכן בהינתן וקידומן של החלופות למוסד הנישואין חשובים יותר לנשים.

קבוצת הנשים שמאמר זה מתמקד בה, קרי נשים המשתייכות לקטיגוריות הרווקות הקבועה, בין מבחירה ובין מחוסר בררה, הינה קטנה ביותר ומהווה אחוזים בודדים מכלל האוכלוסייה.⁵ עם זאת, ההתמקדות בקבוצה זו ובהינתן יחסו של המשפט אליה חשובה גם לנשים שאינן משתייכות לקבוצת הרווקות הקבועה. ראשית, קבוצת הנשים המשתייכות לקטיגוריות הרווקות הזמנית הולכת וגדלה,⁶ ויחס חברתי ומשפטי מקבל ומאפשר כלפי רווקות קבועה של נשים יכול להוביל לחוויית רווקות זמנית חיובית יותר, הן בהפחתת הלהץ להינשא והעצמתה של תחושת הבחירה והן במתן תמיכה אופרטיבית לתקופת חיים זו. נוסף על כך, תקופת רווקות משמעותית, שבמהלכה למדה האשה להיות חיים עצמאיים ופיתחה את כישוריה ההשכלתיים והמקצועיים, מקדמת את סיכוייה לזוגיות שוויונית,⁷ את יכולתה לעזוב זוגיות מאמללת⁸ ואת יכולת התמודדותה במקרה שהנישואין מסיימים

4 C. Doudna & F. McBride "Where are the Men for the Women at the Top?" *Single Life – Unmarried Adults in Social Context* (New York: P.J. Stein ed., 1981) 21, 22–23.

5 מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ניתן ללמוד כי בגילאים עשרים עד עשרים וארבע, הנשים שלא נישאו מעולם מהוות 67.4% מכלל הנשים, והשיעור יורד בגילאים עשרים וחמש עד עשרים ותשע ל-33.1%, בגילאים שלושים עד שלושים וארבע ל-15%, ול-3% בקרב נשים בגיל שישים וחמש ומעלה, ראו שנתון הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2004) לוח 2.19 (להלן: למ"ס). מכיוון שאחוזים אלה כוללים נשים שחיות או חיו בזוגיות דמוית נישואין אך לא נישאו באופן פורמלי, הרי ששיעור הרווקות, כפי שהן מוגדרות כאן, קטן עוד יותר.

6 גיל הנישואין החציוני של נשים רווקות יהודיות עלה מעשרים ואחת בשנת 1952 לכעשרים וארבע בשנת 1998. בשנת 1995 היה אחוז הרווקות (לרבות קוהביטנטיות בעבר) בקרב היהודיות בנות שמונה עשרה עד ארבעים 35.8%, לעומת 3.7% בקרב בנות ארבעים ואחת ומעלה. ראו ע' קפלן דרכי חירות?: דפוסי קוהביטציה בישראל (עבודה לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 2002) 16, 37.

7 מחקרים ישראליים מלמדים על מתאם חיובי בין השכלתה ותעסוקתה של האשה לבין משטר של חלוקת תפקידים שוויוני במשפחה, ראו ע' אורן 'סטרוקטורציה' של אי-שוויון בין המינים בשוק העבודה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל-אביב, 2001); י' מרקוס ונ' דורון משפחות צעירות בישראל (1988).

8 תלות כלכלית בנן-זוג ואי-יכולת לשרוד באופן עצמאי הן סיבות מרכזיות שבגינן

בגירושין.⁹ בכלל, מתן לגיטימציה חברתית לרווקות וריבוי של נשים הבוחרות בה יחזקו מגמות של שוויוניות בין זוגות הטרוסקסואליים, מכיוון שגברים שירצו לחיות עם בנות זוג ייאלצו להתחרות עם מוסד רווקות לגיטימי ולהתאמץ להניע נשים להעדיף חיי זוגיות. תרומה נוספת וחשובה לא פחות לקעקוע חשיבותו ומרכזיותו של מוסד הנישואין לנשים על-ידי הכרה ברווקות של נשים כאפשרות חשובה היא הרחבת הספקטרום המשפחתי המקובל. הרחבת הפרצה בחומת מוסד הנישואין על-ידי מתן לגיטימציה ותמיכה לנשים רווקות, עם ילדים ובלעדיהם, תחזק את המאבק להכרה ולשוויון של נשים נוספות החיות במשפחתיות שאינה מעוגנת בנישואין, דוגמת בנות-זוג לסביות, ידועות-בציבור ואימהות גרושות, וכן של גברים שאינם כוללים בחייהם נישואין הטרוסקסואליים. לבסוף, חשיפת ממדיו המגדריים המדכאים של מוסד הנישואין ומתן תמיכה משפטית סמלית ומעשית לנשים רווקות בהווה יעודדו נשים רבות יותר לשקול רווקות כאורה חיים ויחזקו נשים שמעמדן הכלכלי החלש או התנגדות קבוצת-המוצא שלהן מקשים כיום על בחירה באפשרות זו.

בחלקו הראשון של המאמר אני מבקשת לבסס את הטענה כי רווקות היא אפשרות חשובה לנשים. אעשה זאת על-ידי דיון בהיבטים המרכזיים ההופכים את מוסד הנישואין העכשווי למוסד המדכא נשים והמלמדים על חשיבות קידומן של צורות חיים חלופיות לו. נוסף על כך, אבחן את המעט הידוע לנו על חייהן של רווקות, לרבות רווקות אימהות, במדינות מערביות ובישראל, בניסיון לעמוד על הפוטנציאל הטמון ברווקות לנשים ועל התנאים למימושן. חלקו השני של המאמר מוקדש לסקירת החוקים הישראליים העורכים הבחנות סמליות או מעשיות משמעותיות בין נשים רווקות לנשואות. סקירה זו נועדה לעמוד על האופנים שבהם המשפט הישראלי מתייחס לנשים רווקות ולהציע כיווני חשיבה ראשוניים לגבי השינויים המשפטיים הדרושים לשם העצמת יכולתן של נשים לבחור ברווקות ולמצות את הפוטנציאל הגלום באורה חיים זה.

ב. מוסד הנישואין כמוסד המדכא נשים

הגדרת "נישואין" עשויה להשתנות מחברה לחברה ומתקופה לתקופה. במאמר זה, המושג "נישואין" מתייחס לקשר זוגי הטרוסקסואלי המוכר על-ידי המשפט ומתחיל

נשים הסובלות מאלימות במשפחה אינן עוזבות את בן-הזוג האלים, ראו: M.A. Dutton "Understanding Women's Responses to Domestic Violence: A Redefinition of Battered Woman Syndrome" 21 *Hofstra L. Rev.* (1993) 1191, 1233-1234.

9 כפי שיפורט בהמשך, גירושין מביאים במקרים רבים לידי ירידה משמעותית ברמת החיים של האשה. מכאן חשיבותם של השכלה וניסיון תעסוקתי לשיפור סיכוייה של האשה הגרושה להשתלב באופן מתגמל בשוק העבודה. נוסף על כך, נסיון חיים עצמאי משמעותי לפני הנישואין יקל על הסתגלות לשינוי שנוצר עם הגירושין וחיים ללא בן-זוג.

בהכרזה פומבית הכוללת מרכיב רעיוני של יציבות ומרכיב חוזי של זכויות וחובות בין בני-הזוג ובינם לבין צאצאיהם העתידיים.¹⁰

מוסד הנישואין הינו מושא לביקורות פמיניסטיות נוקבות זה עשרות שנים. כבר בשנת 1949 קראה סימון דה-בובואר (De Beauvoir) לנשים להימנע מנישואין מכיוון שהם ישללו מהן את הירותן הכלכלית והמינית וישעבדו אותן לשליטתו של הגבר שלו הן נשואות.¹¹ בשנים האחרונות נשמעת תגובת-נגד קולנית הן על הביקורת הפמיניסטית על מוסד הנישואין והן על הצורות המשפחתיות החדשות המעידות על היחלשותו. בתגובה על העלייה בשיעורי הגירושין, הלידות מחוץ לנישואין, המשפחות החד-הוריות והמשפחות החד-מיניות, משמיעים פוליטיקאים, נציגי ממשלה, כלי-התקשורת וארגונים לא-ממשלתיים המשתייכים לימין השמרני, בעיקר בארצות-הברית, קריאה "לחזור לערכי המשפחה". משמעותה של קריאה זו היא גיסיון לבטל את הישגיה של התנועה הפמיניסטית, להילחם בפלורליזם המשפחתי המתפתח ולכוון את החברה בחזרה לדפוס המשפחה הגרעינית הקלסית שבו הגבר מפרנס והאשה היא עקרת-בית.¹² לענייננו, מאתגרת יותר הטענה כי אבד הכלח על הביקורת הפמיניסטית על מוסד הנישואין, מכיוון שבעידן העכשווי מוסד זה הינו שוויוני מבחינה מגדרית. על-פי טענה זו, שינויים דרמטיים שהתרחשו בעולם המערבי מאמצע המאה העשרים שטטשו את הגבולות המגדריים המסורתיים של מוסד הנישואין. שינויים חברתיים אלה כוללים את דחיית גיל הנישואין, ירידה בשיעורי הפרייון, עלייה בשיעורי השתתפותן של נשים בשוק העבודה וירידה בשיעורי השתתפותם של גברים בשוק זה, שינויים טכנולוגיים המאפשרים הקלה בעבודות הבית, ירידה במספר השעות שנשים משקיעות בעבודות הבית ובטיפול בילדים ועלייה במספר השעות שגברים משקיעים בטיפול בילדים, והתפתחותן של אידיאולוגיות אינדיווידואליסטיות ופמיניסטיות. שינויים אלה, שלא פסחו על החברה הישראלית,¹³ הפכו את הנישואין לקשר הנתון למשא-ומתן בין בני-הזוג ולעיצוב אינדיווידואלי נעדר תסריטים חברתיים מגדריים מחייבים.¹⁴ טענה נוספת המקעקעת לכאורה את הביקורת

10 B.I. Murstein *Love, Sex and Marriage through the Ages* (New York, 1974) 9

11 S. De Beauvoir *The Second Sex* (New York, 1989 [1949])

12 Gordon, *supra* note 1; S.K. Houseknecht "Voluntary Childlessness – Towards a Theoretical Integration" 3(4) *J. of Family Issues* (1982) 459, 467
ישראליות לביטויים כאלה ניתן למצוא בדבריהם של חברי-כנסת שהגיבו על פסק-הדין של בית-המשפט העליון שהכיר באפשרות שבנות-זוג לסביות יאמצו זו את ילדיה של זו. חברי-הכנסת אלי ישי טען כי מדובר באות קלון של העם היהודי. חברי-הכנסת זבולון אורלב הלין כי בג"צ קורא תיגר על ערך המשפחה היהודית. ראו שמואל דקלו "ביה"ש העליון ברוב דעות: זוג לסביות יוכלו לאמץ ביחד את ילדיהם המשותפים" גלובס 10.1.05.

13 ס' פוגל-ביז'אווי "משפחות בישראל: בין משפחתיות לפוסט-מודרניות" מין מגדר פוליטיקה (ר' גיורא עורך, 1999) 107.

14 הצגת דברים כזו ניתן למצוא אצל אולריך בק ואליזבת בק-גרנשהיים, אם כי הכותבים אינם עיוורים למגדרים המגדריים שעדיין מאפיינים את מוסד הנישואין. ראו: U. Beck &

הפמיניסטית על מוסד הנישואין היא שמוסד זה הוא צורת החיים המועדפת מכיוון שהוא תורם לרווחתם של גברים ושל נשים. טענה זו נשמעה לאחרונה מפי חוקרות הטוענות כי בהשוואה לרווקות, לקוהביטציה, לגירושין ולא למנות, נישואין מיטיבים גם עם גברים וגם עם נשים. חוקרות אלה טוענות כי אנשים נשואים מאושרים יותר, בריאים יותר ומבוססים יותר מבחינה כלכלית מאנשים לא-נשואים, וכי יש לעודד אנשים להינשא ולהישאר נשואים.¹⁵

בדברים הבאים אני מבקשת לצאת הן נגד הטוענים כי אופיו המגדרי של מוסד הנישואין נחלש עד כי נהפך לצורת חיים שוויונית ומאפשרת והן נגד הטוענים כי עדיף לגשים לחיות במסגרת נישואין.¹⁶ בעזרת הצגת ממצאים אמפיריים מישראל וממדינות אחרות, אבקש להאיר את מאפייניו המגדריים של מוסד הנישואין ואת השלכותיהם השליליות על נשים, ומכאן את החשיבות של מתן לגיטימציה חברתית ומשפטית לרווקות לנשים. הצגת הדברים תתמקד בשלושה מרכיבים הקשורים למוסד הנישואין: כוח, אהבה וילדים. מרכיבים אלה שלובים זה בזה, אך לשם הבהירות ארון בכל אחד מהם בנפרד.

1. נישואין וכוח¹⁷

לינדה ווייט (Waite) מראה כיצד נישואין מגבירים את ההון הכלכלי שנשים נהנות

E. Beck-Gernsheim *The Normal Chaos of Love* (Cambridge, M. Ritter & J. Wiebel trans., 1995)

L.J. Waite "Trends in Men's and Women's Well-Being in Marriage" *The Ties that Bind – Perspectives on Marriage and Cohabitation* (New York, L.J. Waite ed., 2000) 368 (hereinafter: Waite "Trends"); L.J. Waite "Does Marriage Matter?" 32(4) *Demography* (1995) 483 (hereinafter: Waite "Does Marriage Matter?"); L.J. Waite & M. Gallagher *The Case for Marriage: Why Married People are Happier, Healthier, and Better Off Financially* (New York, 2000)

איני מתכחשת ליתרונות הטמונים בנישואין, כגון היתרון הכלכלי הנובע מכך שזול יותר לחיות בשניים מאשר במשק בית המכיל מבוגר אחד בלבד, והיתרונות הנובעים מכך שנישואין מקנים לנשואים מיצב (סטטוס) חברתי גבוה יותר מכל מעמד משפחתי אחר, ראו: Ganong et al., *supra* note 1. כמו־כן אני מודעת לקיומם של זוגות נשואים המצליחים למסד קשר נישואין המושתת על שוויון וחירות של כל אחד מבני־הזוג. עם זאת אני מתמקדת במאמר זה בחסרונות של מוסד הנישואין העכשווי, הן בשל הרצון לזעזע את התפיסה הרווחת בחברה הישראלית כי נשים צריכות להינשא והן מכיוון שרוב הנשים הנשואות חשופות לחסרונות אלה בעוד נישואין שוויוניים ומאפשרים נותרים, בשלב זה לפחות, נחלתן של מעטות. ראו פוגל-ביז'ואי, לעיל הערה 13; אורן, לעיל הערה 7; מרקוס ודורון, לעיל הערה 7.

מקס ובר מגדיר כוח (power) כסבירות ששחקן המצוי ביחסים חברתיים יצליח לממש את רצונו חרף התנגדות. לענייננו חשובה הבהרתו של ובר כי ההתנגדות שאדם עלול

ממנו. ראשית, עלות החיים בשנים זולה בהרבה מעלות החיים של שני בוגרים החיים בנפרד. שנית, נשים נשואות נהנות מהכנסתו ומנכסיו של גבר.¹⁸ אפילו פאולה אנגלנד (England), שמתיימרת לבחון את הקשר בין נישואין לבין אי-השוויון החברתי שנשים סובלות ממנו, טוענת כי "אי-שוויון מגדרי בהכנסות משק-בית בין נשואים הוא אפס בהגדרה".¹⁹ הצגת דברים זו ממסכת את האופנים שבהם הנישואין מחלישים את כוחן הכלכלי של נשים ואת האופנים שבהם כוחן הכלכלי החלש של נשים מחליש, בתורו, את כוחן בבית. למעשה, ההשפעות ההדדיות בין מוסד הנישואין לבין שוק העבודה בשכר יוצרות מעגל-שוטה המחליש נשים בספרה הציבורית והפרטית גם יחד.

לכאורה, אנו חיות בעידן שבו נשים נשואות מצליחות לשלב בין מחויבויותיהן המשפחתיות לבין דרישות שוק העבודה בשכר. בדומה להתרחשויות במדינות מערביות שונות,²⁰ עלה בשנים האחרונות במידה ניכרת שיעור הנשים הנשואות העובדות בשכר גם בישראל, והוא עומד כיום על 56.4%.²¹ גם ההפרדה (סגרגציה) בעבודות הבית עמוקה פחות מבשנים קודמות, ובדומה לחברות אחרות,²² גם גברים ישראליים נוטלים חלק משמעותי יותר מאבותיהם בעבודת הבית ובטיפול בילדים.²³ עם זאת, מוסד הנישואין ממשיך לקבע את הנשים כמטפלות העיקריות בבית ובבני המשפחה ואת הגברים כמפרנסים העיקריים. מבין הנשים העובדות בשכר, 35.3% עובדות במשרה חלקית לעומת 15.6% בקרב הגברים העובדים בשכר.²⁴ בחינת הסיבות לעבודה במשרה חלקית מעלה כי הסיבה העיקרית אצל גברים היא לימודים, בעוד שאצל נשים היא מחויבותן לעבודות

להתמודד עמה אינה בהכרח מצד אדם אחר, ויכולה לנבוע מהנסיבות החברתיות שבהן
הוא חי, ראו: M. Weber *The Theory of Social and Economic Organization* (New York, A.M. Henderson & T. Parsons trans., 1964 [1947]).

18 Waite "Trends", *supra* note 15; Waite "Does Marriage Matter?", *supra* note 15
19 המסקנה שיש שוויון בין נשים לגברים בהכנסות משק-הבית נובעת מההתמקדות
בהכנסות משק-הבית כיחידה אורגנית אחת, ולא בהכנסות של כל אחד מבני-הזוג
בנפרד, ראו: P. England "Marriage, the Costs of Children, and Gender Inequality"
The Ties that Bind – Perspectives on Marriage and Cohabitation (New York,
L.J. Waite ed., 2000) 320, 334

20 I. Bakker "Women's Labor-Force Participation in Advanced Industrial Countries"
Women and Work – A Handbook (New York, P.J. Dubeck & K. Borman eds.,
1996) 431

21 למ"ס, לעיל הערה 5, לוח 12.8.
22 B.A. Shelton & D. John "The Division of Household Labor" 22 *Ann. Rev. of Soc.*
(1996) 299; S.M. Bianchi, M.A. Milkie, L.C. Sayer & J.P. Robinson "Is
Anyone Doing the Housework? Trends in the Gender Division of Household
Labor" 79(1) *Social Forces* (2000) 191

23 פוגל-ביזיאוי, לעיל הערה 13.
24 למ"ס, לעיל הערה 5, לוח 12.1.

הכרוכות
לשעה נב
הביטויים
במשפחה
לפרנסת
באשר
אורן מצא
מהמשתת
באופן ש
דומיננטי
ושיתוף
בעבודות
אורן לומ
מעמדה ב
ע
א
כ
ה

25 הלס
הלר
של
בקב
ובה
פולי
26 אורי
27 ראו
28 בסה
בבי
או
לעי
המו
מה
(194)
29 age.
&
22

הכרוכות בטיפול במשפחה.²⁵ התרכוזותן של נשים במשרות חלקיות עולה להן בהכנסה לשעה נמוכה ובאי-החזר להשכלה, יחסית למקצועות שגברים מרוכזים בהם.²⁶ זה אחד הביטויים המרכזיים לתפיסה הרווחת גם כיום כי תפקידה העיקרי של האשה הוא טיפול במשפחה בעוד עבודתה בשכר מתקבלת לכל היותר כתרומה משנית לזו של הגבר לפרנסת המשפחה.²⁷

באשר להפרדה בעבודות הבית, אי-השוויון בולט עוד יותר מאשר בשוק העבודה. ענת אורן מצאה במחקר המתבסס על מדגם מייצג של האוכלוסייה הישראלית כי רק ב-13.5% מהמשפחות מונהג משטר שוויוני שבו שני בני-ההווג חולקים ביניהם את עבודות הבית באופן שיתופי, בעוד שביתר המשפחות מונהג משטר בדלני שבו רק אחד מבני-ההווג דומיננטי בביצוע עבודות הבית (23.6%) ומשטר נורמטיבי שבו ישנו שילוב של בדלנות ושיתוף (62.9%).²⁸ גם מחקרים שנעשו במדינות אחרות מצביעים על הפרדה עמוקה בעבודות הבית ועל כך שנשים עושות את רובן.²⁹ בעזרת ניתוחים סטטיסטיים מורכבים, אורן לומדת כי ישנה השפעה מעגלית בין תפקידיה המשפחתיים של האשה הנשואה, מעמדה בשוק העבודה וכוונה במשפחה. היא מסכמת:

"האחריות המשפחתית ובמיוחד האחריות לטיפול בילדים צעירים, המוטלת ברובה על הנשים, הינה גורם מרכזי המגביל את שילובן של נשים בשוק העבודה כמו גם את הזדמנויות הקידום שלהן ואת יכולתן לצבור משאבי שוק... מצב היוצר תלות כלכלית של נשים במסגרת המשפחתית. תלות זו באה לידי ביטוי בהעדר שוויון ושותפות בין בני הווג בהסדרים הפנים משפחתיים. אי שוויון זה בהסדרים הפנים

25 הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה סקרי כח אדם 2002 (2003) 54; ח' שטייר נשים בתעסוקה חלקית בישראל (1995). כמובן שמוסד הנישואין אינו האחראי הבלעדי לעמדתן הנתונה של נשים בשוק העבודה, ונשים, נשואות ולא-נשואות, מופלות לרעה על בסיס מינן בקבלה לעבודה, בתנאי העסקה ובקידום. לדיון מעמיק במגדורו של עולם העבודה ובתרומת הספרה הפרטית לכך ראו ד' יזרעאלי "המיגדור בעולם העבודה" מין מיגדר פוליטיקה (ר' גיורא עורך, 1999) 167.

26 אורן, לעיל הערה 7, בע' 114.

27 ראו פוגל-ביו'אוי, לעיל הערה 13, בע' 113.

28 בסקר שעליו התבסס מחקרה של אורן דיווחו 80% מהנחקרים כי האשה היא זו העושה בביתם את הכביסה תמיד או בדרך-כלל, לעומת 3.4% שדיווחו כי הגבר עושה זאת תמיד או בדרך-כלל; 45% מהנחקרים דיווחו כי האשה היא זו המטפלת בבני משפחה חולים, לעומת 3% שדיווחו כי הגבר עושה זאת; 49% דיווחו כי האשה היא זו הקונה את מצרכי המזון, לעומת 18% שדיווחו כי זו מטלת הגבר; ו-55% דיווחו כי האשה היא זו המחליטה מה תאכל המשפחה לארוחת ערב, לעומת 5% שדיווחו כי הגבר מקבל החלטה זו. ראו:

ISSP – Family and Changing Roles II (database disc. 1994)

L. Thompson & A.J. Walker "Gender in Families: Women and Men in Marriage, Work, and Parenthood" 51 *J. of Marriage and the Family* (1989) 845; Shelton & John. *supra* note 22

משפחתיים מזין מחדש את מעגל ההשפעות המוביל לשיעתוקו של אי שוויון בין המינים בשוק העבודה כמו גם במשפחה.³⁰

מכאן שתפקידיה המשפחתיים של אשה נשואה מגבילים את כוחה הכלכלי יחסית לבן-זוגה, וכוחה הכלכלי הקטן יחסית לזה של בן-זוגה מחליש את כוחה במשפחה. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאים ממדינות אחרות המראים כיצד תפקידיהן המשפחתיים של נשים נשואות מגבילים את השתתפותן בשוק העבודה בעוד השתתפותם של גברים נשואים בשוק העבודה לא רק שאינה פחותה יחסית לגברים לא-נשואים, אלא אף גבוהה ומתגמלת יותר.³¹ הם עולים בקנה אחד גם עם ממצאים המלמדים על המתאם שבין ההכנסה היחסית של כל אחד מבני-הזוג לבין כוחו וכוחה להשפיע על קבלת ההחלטות במשפחה, לרבות בשאלה מי יעשה את עבודות הבית.³²

מחקרה של אורן עולה כי הבאת ילד לעולם, יותר מאשר הנישואין עצמם, מגבילה את יכולתן של נשים נשואות להשתתף בשוק העבודה בשכר ומכאן ליהנות מעצמאות כלכלית וכוח במשפחה. בהקשר זה חשוב לציין שיש קשר בין נישואין לבין ההסתברות להורות, ובפרט בגיל צעיר יחסית. היה שטייר מראה במחקרה, שהתבסס על מדגם של נשים יהודיות בנות עשרים ושמונה, ילידות 1954, כי משתנה הנישואין השפיע באופן ישיר על הסיכויים ללידת הילד הראשון.³³ יחד עם נתונים המעידים שרוב הנשים הרווקות אינן יולדות או יולדות בגיל מבוגר יחסית לנשים נשואות, כפי שיוצג להלן, מתברר כי נישואין מגדילים את הסיכוי שהאשה תהא לאם, ובגיל צעיר יחסית. יתר על-כן, יש אינדיקציות לכך שנשים מוותרות על שאיפות מקצועיות מתגמלות כלכלית עוד בטרם הינשואן ובטרם היותן אימהות, וזאת בשל הציפייה למלא בעתיד תפקידים משפחתיים במסגרת נישואין. חנה אילון ערכה מחקר שהתבסס על מדגם עירוני של שלוש מאות שמונים וחמישה תלמידים ותלמידות בכיתה י"א, ומצאה שהתלמידים שאפו למקצועות יוקרתיים ומכניסים יותר מאלה שאליהם שאפו התלמידות, וכי התלמידות, עוד בטרם היכנסו לשוק העבודה, אינן שואפות להחזר הולם על השכלתן. גורם מרכזי המסביר ממצא זה הוא כי בני המינים נוטים להיצמד למשלחייד "התואמים את מינם". משלחייד נשיים, שרוב הנשים העובדות בשכר מרוכזות בהם, הם משלחייד המאפשרים שילוב של

30 אורן, לעיל הערה 7, בע' 149.

31 Thompson & Walker, *supra* note 29; Waite "Does Marriage Matter?", *supra* note 15.

32 J.R. Wilkie "Marriage, Family Life, and Women's Employment" *Women Working – Theories and Facts in Perspective* (Mountain View, 2nd ed. by A.H. Stromberg & S. Harkess, 1988) 149; P. Blumstein & P. Schwartz *American Couples – Money, Work, Sex* (New York, 1983).

33 ה' שטייר "דפוסי הכניסה לנישואין ולהורות של נשים צעירות בישראל" מגמות לו(4) 388 (1995).

עבודה בשכר וטיפול בבית ובמשפחה במחיר הכנסה נמוכה יחסית.³⁴ דוגמה נוספת למחיר שנשים משלמות בגין הציפייה להולדה במסגרת נישואין היא מחקרה של טובה שקד, שכלל ראיונות עם שישה זוגות של יהודים חילוניים, עובדים במקצועות חופשיים, ללא ילדים. בקרב זוגות אלה היתה האשה בעלת תואר שני והאיש בעל תואר ראשון לפחות. מן הראיונות עולה כי הנשים עושות הכנות לקראת הורותן העתידית (anticipatory work) ומשנות את רצונותיהן, שאיפותיהן וסדרי העדיפויות שלהן מתוך כוונה ליצור מהלך חיים שיאפשר שילוב של עבודה ומשפחה. בתחילת חיי העבודה בשכר שלהן הונעו נשים אלה בבחירת משרה משיקולי עניין, סיפוק ושכר, ואילו בזמן עריכת הראיונות הן הדגישו לוח"זמנים גמיש ואפשרות עבודה במשרה חלקית. הגברים, לעומת זאת, אינם משקללים את האפשרות שיהיו הורים בעתיד בעיצוב רצונותיהם ובבחירת צעדיהם המקצועיים. הן לגבי הנשים והן לגבי הגברים, הפשרה שהאשה עושה ביחס לעבודתה בשכר למען הורותה העתידית נתפסת כמובנת מאליה ואינה נידונה בין בני-הזוג.³⁵ למרות ההיקף המצומצם של מחקר זה יש בו עניין במיוחד לנוכח העובדה שהמראיינות היו נשים משכילות העובדות בתעשיית ההיי-טק, ובני-הזוג ניהלו משק-בית שוויוני בהווה. יש מקום להשערה כי נשים בעלות שאיפות השכלתיות ותעסוקתיות צנועות יותר והמצויות בזוגיות שוויונית פחות עושות ויתורים למען הורותן העתידית בשלבים מוקדמים עוד יותר, למשל בשיקוליהן לגבי כדאיות ההשקעה בהשכלה. כפי שנראה בהמשך, הנתונים לגבי השכלתן ותעסוקתן של נשים רווקות בהשוואה לנשים נשואות מחזקים השערה זו.³⁶

השפעתו של מוסד הנישואין על כוחן של נשים בשוק העבודה גובה מחיר כבד במיוחד מנשים באותם מקרים שבהם בני-הזוג מתגרשים. מחקרים ממדינות שונות מעידים כי לאחר גירושין, מצבן הכלכלי של נשים מתדרדר בעוד מצבם הכלכלי של גברים משתפר.³⁷ אחד הגורמים ליצירת פער זה הוא היות הילדים במשמורתה של האם, עובדה המגבילה את יכולתה להשתלב בשוק העבודה, וכרוכה במקרים רבים בנשיאה בעלות

34 ח' אילון "בבואה של העתיד - היבטים כלכליים של שאיפות בניס ובנות בתחום התעסוקה" מגמות לא(2) (1988) 133.

35 ט' שקד השפעתה של הורות צפויה על פיתוח קריירה של נשים ושל גברים בקרב זוגות משכילים (עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשס"ב).

36 ראו להלן הטקסט הסמוך להערות 97-100.

37 ישנם חילוקי-דעות לגבי גודל הפער בין רמת החיים של נשים לרמת החיים של גברים לאחר גירושין, אך יש הסכמה באשר לקיומו של פער כזה, ראו: L.J. Weitzman *The Divorce Revolution - The Unexpected Social and Economic Consequences for Women and Children in America* (New York, 1985); S.M. Bianchi, L. Subaiya & L.R. Kahn "The Gender Gap in the Economic Well-Being of Nonresident Fathers and Custodial Mothers" 36(2) *Demography* (1999) 195; R.R. Peterson "A Re-Evaluation of the Economic Consequences of Divorce" 61 *Am. Soc. Rev.* (1996) 528; E.E. Maccoby & R.H. Mnookin *Dividing the Child - Social and Legal Dilemmas of Custody* (Cambridge, 1992).

העיקרית הנובעת מגידול הילדים בשל אי-תשלום או תשלום לא-מספיק של מזונות על-ידי האב. נוסף על כך, נהייתיה של האשה בשוק העבודה לעומת אבי ילדיה במהלך הנישואין מקשה עליה להשתלב בעבודה מתגמלת לאחר הגירושין ולפצות את עצמה על אובדן הכנסתו של בן-זוג.³⁸ הנתונים הישראליים לגבי מצבן הכלכלי של נשים גרושות מעידים גם הם על המחיר שנשים משלמות בגין חלוקת התפקידים המגדרית במהלך הנישואין. אף-על-פי ששיעור הנשים הגרושות העובדות גבוה משיעור הנשים הנשואות העובדות,³⁹ שיעורן היחסי בקרב העניים גבוה יותר.⁴⁰ השלכות הנישואין על מצבן הכלכלי של נשים לאחר גירושין נעשה רלוונטי לנשים רבות יותר ויותר עם עליית שיעור הגירושין, העומד כיום על כשליש משיעור הנישואין.⁴¹

הביטוי הקשה ביותר של הקשר שבין נישואין לבין כוח הוא אלימותם של חלק מהגברים כלפי נשותיהם. פחד, תלות כלכלית בגבר המכה, קשיי הוכחה והיעדר סביבה תומכת והגנה ציבורית מספקת מקשים על נשים לדווח על אלימות מידי בני-זוגן, מצב המקשה על מדידה מדויקת של ממדי התופעה. ההערכות הן כי בישראל, כמאתיים אלף נשים נשואות הסובלות מאלימות מצד בני-זוגן.⁴² תופעה זו אינה ייחודית לישראל. בארצות-הברית, למשל, אלימות מצד בן-זוג או בן-זוג-לשעבר היא גורם הפגיעה מספר אחת של נשים.⁴³ תופעה אוניוורסלית זו קשורה קשר הדוק ליחסי הכוחות הלא-שוויוניים בין נשים לגברים בחברה ובמשפחה.⁴⁴ אלימות נגד נשים במשפחה מתאפשרת בשל מעמדן החברתי הנחות, המשתמר, בין היתר, בשל אלימות זו. אחד המחקרים מאירי-העניים לגבי הקשר שבין מעמדן של נשים בחברה ובמשפחה לבין האלימות שהן סובלות ממנה מידי בני-זוגן הוא מחקרן של קריסט ילו (Yllo) ומורי שטראוס (Straus). מחקר זה בחן

38 ש' ליפשיץ "ברצוני להתגרש ומייד! על ההסדרה האזרחית של הגירושין", מתפרסם בחוברת זו, בע' 671 K.C. Holden & P.J. Smoke "The Economic Costs of Marital Dissolution: Why Do Women Bear a Disproportionate Cost?" 17 *Ann. Rev. of Soc.* (1991) 51; C.J. Frantz & H. Dagan "Properties of Marriage" 104 *Colum. L. Rev.* (2004) 75

39 ש' סבירסקי, ו' קראוס, א' קונור-אטיאס וע' הרבסט "אמהות חד הוריות בישראל" מידע על השוויון (2002) 12.

40 ח' שטייר וע' לוינ נשים עניות בישראל (2000).

41 המידע נכון ביחס לאוכלוסייה היהודית בישראל. באשר לאוכלוסייה הכללית, שיעור הגירושין הינו 3.6:1. ראו למ"ס, לעיל הערה 5, לוח 3.1.

42 נשים בישראל - ריכוז נתונים ומידע 2002 (2002) 163.

43 Birns et al., *supra* note 3

44 R.L. Lenton "Power Versus Feminist Theories of Wife Abuse" 37 *Canadian J. of Criminology* (1995) 305; J.C. Babcock, J. Waltz, N.S. Jacobson & J.M. Gottman "Power and Violence: The Relation between Communication Patterns, Power Discrepancies, and Domestic Violence" 61 *J. of Consulting and Clinical Psychology* (1993) 40; Thompson & Walker. *supra* note 29; Birns et al., *ibid*

את ממדי האלימות נגד נשים במשפחה בכל המדינות של ארצות-הברית תוך דירוג המדינות על-פי סרגל הבוחן את מעמדן היחסי של נשים בכל מדינה. המחקר מראה כי ממדי האלימות הם הגבוהים ביותר במדינות שבהן מעמדן של נשים הוא החלש ביותר. אולי מפתיע יותר הוא הממצא המראה ששיעורי האלימות גבוהים גם במדינות שבהן מעמדן של נשים גבוה יחסית. הנתון שעל-פיו נורמות משפחתיות פטריארכליות נמצאו בהלימה עם אלימות נגד האשה רק במדינות שבהן מעמד האשה גבוה יחסית הבהיר ממצא זה. הפער שבין המעמד שרכשו נשים מחוץ למשפחה לבין הנורמות הפטריארכליות במשפחה הספציפית שהאשה חיה בה מיתרגם לנסיון הגבר לשמר את כוחו במשפחה בכוח הזרוע.⁴⁵ מחקר זה ומחקרים נוספים מלמדים כי נשים נשואות מכל שכבות האוכלוסייה השופות לסכנת אלימות מצד בני-זוגן. השכלה גבוהה והכנסה גבוהה אינן ערובה לביטחון, במיוחד במקרים שבהם הגבר משכיל פחות ומשתכר פחות מהאשה.⁴⁶ כך, עצם החיים עם גבר חושפים נשים לסכנה של אלימות. אלימות זו כרוכה בפגיעות פיזיות ונפשיות,⁴⁷ ומלווה פעמים רבות בהגבלות שהגבר מטיל על חופש התנועה של האשה ועל יכולתה לעבוד בשכר ולשמר קשרים עם בני משפחה וחברים. מגבלות אלה מצטרפות לפחד הקיומי מפני נקמה⁴⁸ ומקשות על נשים לעזוב בן-זוג אליים.⁴⁹

2. נישואין ואהבה

בעוד שהקשר שבין נישואין לכוח בהקשר של חלוקת התפקידים בין בני-זוג ואלימות פיזית נחקר רבות ומוכר כנושא חברתי חשוב, אהבה, לרבות אהבה בין בני-זוג נשואים, נתפסת בעיני רבים כעניין רגשי פרטי וייחודי שאין צורך לבחון אותו מפרספקטיבה סוציולוגית ופוליטית. בקרב אלה הרואים באהבה תופעה חברתית יש המתארים את האהבה הזוגית בתזימו כאהבה הדדית ושוויונית. אחרים טוענים כי תיאור זה עיוור למאפיינים המגדריים של אהבה בנישואין ולממדי הכוח הקשורים בה.⁵⁰ בחלק זה נלך

K.A. Yllo & M.A. Straus "Patriarchy and Violence against Wives: The Impact of Structural and Normative Factors" *Physical Violence in American Families – Risk Factors and Adaptations to Violence in 8,145 Families* (New Brunswick, M.A. Straus & R.J. Gelles eds., 1990) 383

.Babcock et al., *supra* note 44 46

.Dutton, *supra* note 8 47

פחדן של נשים מוכות מפני נקמת בן-הזוג האלים בשל החלטה לעזובו אינו חסר בסיס, שהרי תלקן עלולות לשלם על החלטה זו בחייהן. רוב מקרי הרצח של נשים בארצות-הברית מידי בני-זוג אלימים מתרחשים לאחר עזיבת האשה: Dutton, *supra* note 8, at p. 1232

C.F. Klein & L.E. Orloff "Providing Legal Protection for Battered Women: An Analysis of State Statutes and Case Law" 21 *Hofstra L. Rev.* (1993) 801 49

T. Thagaard "Gender, Power, and Love: A לסקירת ספרות של שתי העמדות, ראו: 50

בעקבות האחרונים, ונבהן את הקשר שבין נישואין לאהבה תוך התמקדות במאפייניו המגדריים של קשר זה.

אהבה רומנטית משותפת נתפסת בעיני רבים כאחת הסיבות העיקריות לנישואיהם של אנשים זה לזה.⁵¹ הקשר בין אהבה רומנטית לבין נישואין הוא קשר חדש בהיסטוריה האנושית. עד העת המודרנית נתפסו נישואין, בהיותם פרי הסכמתן של משפחות המוצא המונע בעיקר משיקולי מיצב ומעמד, כמנוגדים לרעיון האהבה הרומנטית, האמורה להיות אהבה ספונטנית המושתתת על חופש הבחירה.⁵² אם היתה אהבה בין בני-זוג נשואים, היתה זו אהבה פורמלית ומאופקת, המושתתת על חובה, עבודה משותפת, עזרה ומין.⁵³ הקשר בין נישואין לאהבה רומנטית הובנה בצומת היסטורי שהיה עשוי להוביל להיחלשותו של מוסד הנישואין. בעקבות המהפכה התעשייתית ותהליכי החילון, איבדה המשפחה הגרעינית את מרכזיותה כיחידה יצרנית, וגם תפקידיה החברתיים והטיפוליים נחלשו עם התערבות המדינה בתחומי חינוך ובריאות.⁵⁴ העיור והאידיאולוגיה האינדיווידואליסטית תרמו את חלקם להחלשת כוחה של משפחת המוצא בהתוויית חייהם של צאצאיה ולתפיסה חברתית ועצמית המקדשת את רצונות הפרט.⁵⁵ עם זאת, הדרך שבה צעדו החברות המתועשות לא הובילה לקריסתו של מוסד הנישואין, כפי שמעידים הנתונים שעל-פיהם רוב אוכלוסי העולם נישאים.⁵⁶ התפיסה כי לפרט יש זכות לחיי רגש מספקים תועלה אל עבר מוסד הנישואין, תיעול שאפשר הצדקה לתשוקות רגשיות ויצריות מבלי לערער את הסדר החברתי הקיים. נישואין הובנו, ומוכנים עד היום, כצורת החיים שבה יש לממש את זכותם של גברים ושל נשים לאהוב ולהיות נאהבים ולבטא את מאווייהם הרגשיים והמיניים.⁵⁷

הקישור שבין נישואין לבין אהבה רומנטית אינו ניטרלי מבהינה מגדרית. ההפרדה

Study of Interaction between Spouses" 40(4) *Acta Sociologica* (1997) 357, 357-363.

Murstein, *supra* note 10; A. Inglis & E.R. Greenglass "Motivation for Marriage among Women and Men" 65 *Psychol. Rep.* (1989) 1035, 1037; S. Sprecher & M. Toro-Morn "A Study of Men and Women from Different Sides of Earth to Determine if Men are from Mars and Women are from Venus in their Beliefs about Love and Romantic Relationship" 46 *Sex Roles* (2002) 131, 132.

Murstein, *ibid* 52

F.M. Cancian *Love in America – Gender and Self-development* (Cambridge, 1987).

Cancian, *ibid*; פוגל-ביויאוי, לעיל הערה 13, בע' 108.

Murstein, *supra* note 10 55

לדוגמה, בשנת 1990 בארצות-הברית, רק 10.6% מהנשים בנות שלושים וחמש עד שלושים ותשע לא נישאו מעולם, ראו: *Statistical Abstract of United States* (Washington D.C., 2000) ch. 2, no. 149.

Murstein, *supra* note 10; Cancian, *supra* note 53 57
הרומנטית – בין אהבה לצרכנות (תשס"ב).

שנוצרה בעקבות המהפכה התעשייתית בין הספרה הפרטית-הנשית-הרגשית לבין הספרה הציבורית-הגברית-השכלתנית הבנתה את האהבה בין בני-זוג נשואים כאחריותה של האשה. בעוד שהגבר נתפס כמי שמסוגל וצריך להתחרות בעולם הקר והאכזר של שוק העבודה בשכר, נתפסה האשה כבעלת יכולות רגשיות עדיפות וכבעלת אחריות לטיפוח חיי הרגש המשפחתיים. האהבה עצמה הומשגה במושגים "נשיים" של רוך, רגשנות ותלות.⁵⁸ החל בשנות השישים של המאה העשרים ועד ימינו נפוצה מגמה חברתית חדשה שעל-פיה נשים וגברים מצופים לזנוח תפקידים משפחתיים מסורתיים ולממש עצמם, בין היתר על-ידי חיפוש עצמי אחר רגשותיהם האותנטיים. לכאורה, שינויי תפיסה אלה היו אמורים להוביל לטשטוש ההיבטים המגדריים של האהבה הרומנטית בין בני-זוג נשואים. שני בני-זוג מצופים "לעבוד על עצמם" ו"לעבוד על הקשר" מבחינה רגשית.⁵⁹ אך למעשה, גם בעידן העכשווי, האחריות לאהבה בין בני-זוג נשואים ממשיכה להיות מומשגת במונחים נשיים ולהיתפס כאחריותה של האשה.⁶⁰ ראשית, נשים מדגישות את חשיבותה של האהבה כתנאי לנישואין יותר מאשר גברים.⁶¹ שנית, נשים מקשרות בין אהבה לבין תמיכה רגשית בחיי הנישואין, ומייחסות חשיבות רבה יותר לתמיכה רגשית במהלך הנישואין מאשר גברים.⁶² ולבסוף, במהלך הנישואין, רוב הנשים מספקות לבני-זוגן תמיכה רגשית רבה יותר מזו שהן מקבלות מהם.⁶³

לפמיניזציה של האהבה כפי שהיא באה לידי ביטוי בנישואין יש השלכות לא-מבוטלות על נשים כפרטים וכקבוצה. ראשית, הקישור בין אהבה רומנטית לבין נישואין ובינה לבין גשיות יוצר לחץ על נשים להינשא, לחץ חזק מזה המופעל על גברים.⁶⁴ שולמית פיירסטון (Firestone) טוענת כי בעת המודרנית, האהבה בצורתה הרומנטית מהווה מכניזם חברתי הכולל נשים לגברים דווקא בעידן שבו התפתחויות טכנולוגיות יכלו להוביל לשחרור נשים מתפקידיהן המסורתיים והתלות הכלכלית של נשים בגברים נחלשת.⁶⁵ בדומה לכך, פרנצ'סקה קנסיאן (Cancian) טוענת לאור מחקרה המקיף על אהבה בארצות-הברית, שגם אם אין מדובר בקשר (קונספירציה) גברי, הרגש המושם באהבה בנישואין והפמיניזציה של

.Cancian, *ibid* 58

.Cancian, *ibid*; א' פרידמן באה מאהבה - אינטימיות וכוח בזהות הנשית (1995). 59

.Cancian, *ibid* 60

.Sprecher & Toro-Morn, *supra* note 51, at pp. 143-144 61

Sprecher & Toro-Morn, *supra* note 51, at p. 145; L. Strazdins & D.H. Broom 62

"Acts of Love (and Work) - Gender Imbalance in Emotional Work and Women's

.Psychological Distress" 25(3) *J. of Family Issues* (2004) 356, 368

K. Dempsey "Who Gets the Best Deal from Marriage: Women or Men?" 38(2) *J.* 63

.of Soc. (2002) 91; Strazdins & Broom, *ibid*, at p. 366

Cancian, *supra* note 53; C. Epstein as quoted in H.H. Kay & M.S. West *Sex* 64

.Based Discrimination - Text, Cases and Materials (St. Paul, 4th ed., 1996) 204

S. Firestone *The Dialectic of Sex - The Case for Feminist Revolution* (New York, 65

.1970) 165-166

האהבה יצרו תלות מסוג חדש של נשים בגברים.⁶⁶ שנית, ההמשגה המגדרית של האהבה משפיעה על האופנים שבהם בני-זוג מתייחסים זה לזה. מחקרים שונים מראים כי בעוד נשים מביעות אהבה במגוון רחב של אופנים, הכוללים הודאה בתלות והבעות תכופות של רגש, אכפתיות ודאגה, גברים ממעטים להביע רגשות אינטימיים ומביעים את אהבתם לבת-הזוג על-ידי עזרה מעשית ומין.⁶⁷ מעניין שכאשר האשה מעניקה לגבר עזרה מעשית, אין הדבר נתפס כביטוי של אהבה, אלא כחובה מובנת מאליה. כך, התלות של נשים בעזרה המעשית של גברים ובאהבתם מובלטת יחסית לתלותם של הגברים בהן. בד בבד, הקישור בין אהבה וביטויים רגשיים לבין נשיות מאפשר הדחקה והתעלמות מהתלות הרגשית של גברים נשואים בכנות-זוגם ומהתמורה הרגשית שהם מקבלים מנשותיהם במהלך חיי הנישואין, ומעורר בנשים תחושה של אסירות-תודה על כל ביטוי רגשי של אהבה מצד הגבר.⁶⁸ הציפיות הרגשיות הבלתי-מומושות של נשים נשואות מהוות חלק מן ההסבר לממצאים שעל-פיהם נשים מסופקות פחות מחיי הנישואין מאשר גברים.⁶⁹

כאשר דנים בקשר שבין נישואין, אהבה ונשיות, חשוב להתייחס להיבט המיני של הקשר בין זוגות נשואים. פרנציסקה קנסיאן טוענת כי לגבי גברים רבים, קיום יחסי מין הוא הצורה המשמעותית ביותר של הבעת אהבה וקבלתה.⁷⁰ מעניין עם זאת כי נמצא שדווקא נשים מקשרות בין מין לאהבה באופן הדוק יותר מגברים.⁷¹ מכיוון שנשים רבות מקשרות בין מין לאהבה, וכפי שראינו - בין אהבה לנישואין, סביר להניח שנשים מקשרות בין מין לנישואין. סברה זו מקבלת חיזוק מממצאי מחקרים המראים שגברים מקיימים יחסי מין מחוץ לנישואין יותר מאשר נשים; שנשים המקיימות יחסי מין מחוץ לנישואין נוטות לראות בכך ביטוי ליחסי אהבה, בעוד שגברים המקיימים יחסי מין מחוץ לנישואין נוטים להתמקד במעשה המיני ככזה; שהנשים שמקיימות יחסי מין מחוץ לנישואין מרוצות מנישואיהן פחות מאשר גברים שעושים אותו דבר; ושגם נשים וגם גברים נשואים סבורים כי יחסי מין מחוץ לנישואין מקובלים על החברה כאשר מדובר בגברים יותר מאשר בנשים.⁷² הקישור המגדרי בין נישואין למין שעל-פיו פעילותן המינית של נשים מוגבלת

66. Cancian, *supra* note 53, at p. 51.

67. Thompson & Walker, *supra* note 29.

68. Cancian, *supra* note 53; Thagaard, *supra* note 50, at p. 359.

69. ראו ר' ג'ורא "את מי משרתים הנישואין" נגה 21 (1988) 16, *supra* "Trends", Waite.

70. note 15; Strazdins & Broom, *supra* note 62.

71. Cancian, *supra* note 53. ראו גם ממצאיו של Dempsey, *supra* note 63, שבמחקרו

משנת 1999, שכלל שמונים וחמישה זוגות נשואים ממלבורן, הרבו הנשים להתלונן על קשיי תקשורת ואי-השקעת זמן מצד בן-הזוג בחיזוק הקשר הזוגי, בעוד שהתלונה היחידה שהשמיעו הגברים ביחס לזוגיותם התייחסה לתכיפות מועטת מדי של יחסי מין (שני שלישים מהגברים לעומת 2% מהנשים).

72. S.P. Glass & T.L. Wright "Justifications for Extramarital Relationship: The Association between Attitudes, Behaviors, and Gender" 29(3) *The J. of Sex Research* (1992) 361.

Ibid 72

בעיקר לגבר שהן נשואות לו בעייתי במיוחד לנוכח ממצאים המעידים שכאשר קיימת מחלוקת בין בני-זוג נשואים לגבי יחסי המין שלהם, מירב הסיכויים שרצונותיו של הגבר הם שיתממשו;⁷³ ושנשים נשואות רבות אינן חוות אורגזמה במהלך רוב מפגשי המין שלהן עם בני-זוגן או ככולם.⁷⁴ כך, במקרים רבים הנישואין חוסמים בפני נשים את האפשרות לחוות חוויות מיניות מגוונות, שוויוניות ומספקות.

סימון דה-בובואר טענה כי אהבה בין בני-זוג אפשרית רק כאשר שניהם חופשיים ושווים זה ביחס לזה.⁷⁵ קריסטין בבר (Baber) וקתרין אלן (Allen) מוסיפות שגם עצמאותה המינית של האישה תלויה ביכולתה ליהנות מהכוח החברתי, הפוליטי והכלכלי שגברים נהנים ממנו.⁷⁶ כפי שתואר לעיל, עידן שבו בני-זוג נשואים נהנים מכוח חברתי שווה רחוק עדיין מן העין. אין פלא אם-כן שהתמונה המתקבלת מהדיון בקשר שבין נישואין לאהבה היא שגם אהבה שוויונית ומאפשרת בין בני-זוג נשואים אינה חזון נפרץ. כפי שנראה להלן, גם הקשר שבין נישואין לילדים מושפע מיחסי כוח מגדריים.

3. נישואין וילדים

אחד התפקידים העיקריים המיוחסים למוסד הנישואין הוא הבאת ילדים לעולם.⁷⁷ הקשר ההדוק שבין נישואין להולדה בא לידי ביטוי בתפיסת-העולם הרווחת ש"משפחה" היא משפחה גרעינית המורכבת מזוג הטרוסקסואלי נשוי וילדיו הביולוגיים או המאומצים. המשפחה הגרעינית נחשבת ברוב החברות המערביות לצורת המשפחה המועדפת וההכרחית לקיומה של החברה, ומהווה את אחד הסמלים החזקים ביותר לשימור הסדר החברתי הקיים.⁷⁸

התפיסה העכשווית לגבי המשפחה הגרעינית התפתחה בד בבד עם שתי תפיסות מודרניות נוספות הקשורות למשפחתיות. תפיסה אחת קשורה לאופן שבו החברה מתייחסת למושגים "ילדות" ו"ילדים". בשלוש המאות האחרונות חל שינוי דרמטי ביחס לילדים, מיחס הרואה בהם מבוגרים קטנים הנדרשים למלא את חובותיהם כלפי הוריהם ליחס הרואה בילדים יצורים תמימים הזכאים להגנה, לטיפול ולטיפוח אינטנסיביים.⁷⁹

73 Thompson & Walker, *supra* note 29

74 Kay & West, *supra* note 64

75 De Beauvoir, *supra* note 11, at pp. 469, 669

76 K.M. Baber & K.R. Allen *Women and Families – Feminist Reconstructions* (New York, 1992)

77 J.S. Bernard *The Future of Marriage* (New Haven, 2nd ed., 1982)

78 M.A. Fineman *The Neutered Mother, the Sexual Family and Other Twentieth Century Tragedies* (New York, 1995)

79 C.N. Degler *At Odds – Women and the Family in America from the Revolution to the Present* (Oxford, 1980); V.A.R. Zelizer *Pricing the Priceless Child – The Changing Social Value of Children* (New York, 1985)

תפיסה אחרת קשורה לאימהות. נשים היו מאז ומתמיד אלה שטיפלו בילדים, אבל החל באמצע המאה השמונה-עשרה האימהות נהפכת לתפקידן העיקרי והראוי של נשים.⁸⁰ האימהות מקבלת מאפיינים מיתיים, הנוכחים גם כיום, שעל-פיהם, ברגע שאשה יולדת, ישותה נהפכת לישות אימהית טוטלית המעלימה היבטים אחרים וקודמים של אישיותה. האם הטובה היא זו האוהבת את ילדיה ללא-תנאי ומתמסרת לצורכיהם הפיזיים והנפשיים באופן מוחלט וחרף מאנוכיות.⁸¹

התפיסות המודרניות לגבי ילדות ואימהות לא תורגמו להכרה חברתית באימהות ללא נישואין.⁸² מסקנותיו המפורסמות של ברניסלאו מלינובסקי (Malinowski) ממחקרו על לגיטימציה של ילדים ממחישות היטב את היחס החברתי כלפי נשים המגדלות את ילדיהן ללא גבר. לטענתו של מלינובסקי, רווחת הסכמה אוניוורסלית שאסור להביא ילד לעולם בלי גבר, גבר אחד, וגבר זה הכרחי למעמדו החברתי והמשפטי של הילד.⁸³ על-פי תפיסה זו, היחידה אם-ילד הינה יחידה חסרה, שיש לשלול ולמנוע אותה בעזרת מוסד הנישואין. כינון הנישואין כרשיון חברתי להורות מבטיח שגבר יהיה חלק מהמשפחה. הקשר שבין הולדה לנישואין גם עוזר לגברים לוודא מי הם ילדיהם, כלי-עזר שאינו דרוש לנשים. אף-על-פי שנשים יכולות להרות ללא נישואין ואף שלהן אין ספק שהילד הוא ילדן, נשים מורגלות, בעזרת תהליכי הברות עמוקים, להתייחס לנישואין ולהורות כאל מיצבים בלתי נפרדים. כפי שאמרסון דודש (Dodash) וראסל דודש (Dodash) טוענים:

"נשים 'נולדות' להיום נשואות. כדי להיות אשה 'אמיתית', צריך להיות אשה נשואה, ולהיות אשה נשואה משמע להיות אם טובה. שום דבר אחר אינו מקובל באמת ומעט מאוד אחר הינו נסבל."⁸⁴

הקישור בין הולדה והורות לבין נישואין מנטרל את כוחן של נשים כמולידות המין האנושי,⁸⁵ קושר אותן לצורת משפחתיות המושפעת מיחסי הכוחות הלא-שווים בין גברים

.Degler, *ibid* 80

E. Badinter *Mother Love: Myth and Reality – Motherhood in Modern History* 81 (New York, 1981); J.R. Gillis *A World of Their Own Making – Myth, Ritual, and the Quest for Family Values* (Cambridge, 1996) ראו גם מחקרה של הכותבת, המראה כי חרף המודעות הקיימת לעלייה בשיעורי התעסוקה של נשים ולעובדה כי אימהות כיום אינן משקיעות את כל זמנן בטיפול בילדים, מיתוס האם הטובה חי וקיים, ד' הקר אמהות, אבהות, ומשפט: ניתוח סוציולוגי של השדה המעצב הסדרי משמורת וראייה בגירושין (עבודת-גמר לשם קבלת תואר שלישי, אוניברסיטת תל-אביב, 2003).

בשנים האחרונות נחלש הטבו על הולדה מחוץ לנישואין, כפי שיורחב בפרק הבא. 82

B. Malinowski "Parenthood – The Basis of Social Structure" *The Unwed Mother* 83 (New York, R.W. Roberts ed., 1966).

R.E. Dodash & R. Dodash *Violence against Wives – A Case against Patriarchy* 84 (London, 1980) 76 (התרגום שלי – ד' ה').

R. Tong *Feminist Thought – A Comprehensive Introduction* (Boulder, 1989) 79– 85 .80

לנשים ומאפשרת לגבר מסוים להפעיל כוח על האשה וילדיה.⁸⁶ הקישור הזה מחוק את התפיסה החברתית שעל-פיה כל אשה זקוקה לגבר וכל משפחה אינה שלמה בלעדיו.⁸⁷ החפיפה הנורמטיבית שבין נישואין להולדה מגבילה את חירותן של נשים בקשר להולדה. התפיסה הרואה בנשיות קודם-כל אימהות מגבילה את חירותן של נשים לבחור לא להרות, והקישור בין הולדה לנישואין מצר את הנסיבות שבהן נשים יכולות להרות. לא רק שבחירתה של אשה להרות ללא בעל אינה מקובלת, נוכחות הבעל מחייבת אותה לשקלל את רצונותיו, למשל ביחס לאופן ההתעברות, למועד ההריונות ולמספר הלידות. חובה זו בעייתית הן בשל ההשלכות הפיזיות השונות שיש להתעברות על נשים ועל גברים והן לנוכח פערי הכוחות בין בני-זוג שתוארו לעיל.⁸⁸

נוסף להגבלת חירותן של נשים, הקישור בין נישואין להבאת ילדים לעולם מביא לידי הענשת נשים שבחורות בצורת משפחתיות שאינה תואמת את דגם המשפחה הגרעינית. הענשה זו באה לידי ביטוי באמצעות מוסדות חברתיים דוגמת הרפואה, התקשורת, הפוליטיקה והמשפט.⁸⁹ הענשתם של בני משפחות שאינן תואמות את דגם המשפחה

A. Al-Hibri "Reproduction, Mothering, and the Origins of Patriarchy" 86

Mothering – Essays in Feminist Theory (Savage, J. Trebilcot ed., 1983) 81

C. Bunch "Not for Lesbians Only" *Feminist Frontiers: Rethinking Sex, Gender,* 87

and Society (New York, L. Richardson & V. Taylor eds., 1983) 366; Fineman,

supra note 78, at p. 23

בכל משפחה היא פסק-הדין של בית-המשפט המחוזי בתל-אביב שדחה את בקשתן של

בנות-זוג לסביות לאמץ זו את ילדיה של זו, ע"מ (ת"א) 10/99 פלונית ופלמונית נ'

היי"מ, פ"מ תש"ס (1) 831 (להלן: עניין פלונית ופלמונית). בפסק-דין זה השופט פורת

מרחיב בדבר חשיבות האב בהיו ילדיו, בין היתר באומרו: "בורא עולם ברא גבר ואישה

ולא גברים בלבד או נשים בלבד. הטבע הועיד תפקידים שונים או יעדים שונים לגבר

ולאישה, בין היתר בתחום ההורות" (ע' 869). התייחסותו האוהדת של השופט פורת לעמדה

שאב הינו הכרחי להתפתחות התקינה של ילדיו, וסירובו לאפשר לזוג הלסביות לאמץ זו

את ילדיה של זו מכיוון ש"פה שחטר לילדים אלה (אם אמנם חטר) הוא אב, אך בוודאי

לא אם נוספת" (ע' 852), בולטים לנוכח נסיבות המקרה הנידון, שבו לא יכול להיות

לילדים אב מכיוון שהם נולדו מתרומות זרע בעילום-שם. ערעור על פסק-דין זה התקבל

אומנם על-ידי בית-המשפט העליון, אך ללא נקיטת עמדה ערכית ביחס למעמד זוגות

של לסביות והורותם. ראו ע"א 10280/01 טל ירוס-חקק ואביטל ירוס-חקק נ' היועץ

המשפטי לממשלה (טרם פורסם, ניתן ב-10.1.05) (להלן: עניין ירוס-חקק), פסקאות 24

ו-31 לפסק-דינו של הנשיא ברק.

Baber & Allen, *supra* note 76

היחס בארצות-הברית לנשים הולדות מחוץ לנישואין הוא דוגמה לכך. השיח הציבורי

בארצות-הברית, הן הפוליטי והן התקשורתי, עוסק ללא הרף בנשים חד-הוריות, ובמיוחד

באימהות אפרו-אמריקאיות שילדו מחוץ לנישואין. לרוב, ההתייחסות לנשים אלה היא

כאל בעיה חברתית קשה המאיימת על המרקם והעתיד החברתיים. גם המסד הרפואי תרם

לפגיעה בנשים הנתפסות כאיום על מבנה המשפחה הקלסי על-ידי ביצוע הליכי עיקור

הגרעינית חמורה במיוחד לנוכח המציאות החברתית שבה דגם זה נהפך לצורת משפחתיות אחת מגי רבות. במדינות רבות, וגם בישראל, יש מגוון של צורות משפחתיות, לרבות משפחות שלאחר-גירושין, משפחות חד-מיניות, משפחות חד-הוריות ועוד.⁹⁰ קידוש המשפחה הגרעינית מתעלם מקיומן של משפחות אלה ומצורכיהם של הפרטים המרכיבים אותן.

לסיכום, בחינה מדוקדקת של הקשר שבין מוסד הנישואין לבין כוח, אהבה וילדים מלמדת כי הטענות בדבר היחלשות הגבולות המגדריים המסורתיים של מוסד הנישואין מוקדמות, וכי הצגת הנישואין כאפשרות הטובה ביותר לגברים ולנשים ממסכת את המחירים הכבדים שנשים משלמות בגין גבולות מגדריים אלה.⁹¹ דרך חשובה להתמודד עם ממדיו המגדריים המדכאים של מוסד הנישואין היא לנסות לשנותו.⁹² דרך נוספת, חשובה לא פחות, היא לבחון את מידת הכוח והחופש שאופני חיים אחרים יכולים להציע לנשים. כעת נפנה לידע המועט הקיים לגבי חייהן של רווקות, עם ילדים ובלעדיהם. ידע זה יכול לשפוך אור על שאלת הפוטנציאל הטמון ברווקות לנשים והתנאים למימוש.

ג. נשים רווקות

1. חיים כרווקה

בבואנו ללמוד על חייהן של נשים רווקות בישראל מתברר כי הידע על-אודותיהן דל

בנשים לא-נשואות, לרוב מקבוצות חברתיות מוחלשות. תביעות של נשים שעוקרו בלא ידיעתן או בהיעדר הסכמה מודעת על-ידי רופאים שסברו כי מצבן המשפחתי או הכלכלי מחייב שהן לא ילדו ילדים בעתיד הושבו ריקם על-ידי בתי-המשפט. ראו: A. Skolnik "The Politics of Family Structure" 36 *Santa Clara L. Rev.* (1996) 417; M. Blake "Welfare and Coerced Contraception: Morality Implications of State Sponsored Reproductive Control" 34 *U. of Louisville J. of Fam. L.* (1995) 311
S. Coltrane *Family Man – Fatherhood, Housework and Gender Equity* (New York, 1996); פוגל-ביז'אווי, לעיל הערה 13.

עדויות נוספות להיבטים המגדריים המדכאים של מוסד הנישואין הם הממצאים שנשים מרוצות פחות מגברים מחיי הנישואין, ראו: Dempsey, *supra* note 63; שנשים יוזמות גירושין יותר מאשר גברים, ראו א' מלאך-פיינס, ח' גת, י' טל "הבדלי המינים בניהול משא ומתן בתהליך גישור לגירושין" שיחות יג(3) (1999) 231; ושחרף המחיר הכלכלי שנשים גרושות משלמות בדרך-כלל בגין הפרדה, רבות מהן מדווחות על תחושות של חופש, עצמאות וצמיחה, ראו נ' באום הערכת השנוי וההתפתחות בזהות העצמית של נשים גרושות (עבודת-גמר לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1995); R. Katz & N. Pesach "Adjustment to Divorce in Israel: A Comparison between Divorced Men and Women" 47 *Journal of Marriage and the Family* (1985) 765
ראו, למשל: Frantz & Dagan, *supra* note 19; England, *supra* note 19; Frantz & Dagan, *supra* note 38.

ביותר. אחד הביטויים לשוליות החברתית שנשים רווקות סובלות ממנה הוא היעדר העניין המחקרי בהן ובחיייהן הקיים בישראל,⁹³ כמו גם במדינות אחרות.⁹⁴ יתר על-כן, גם כאשר נאספים נתונים לגבי נשים רווקות, הם מדווחים פעמים רבות יחד עם נתונים לגבי גברים רווקים או נשים לא-נשואות אחרות, קרי פרודות, גרושות ואלמנות.⁹⁵ הקבצה זו בעייתית מאוד לנוכח ההבדלים בין חוויות החיים של נשים רווקות לבין אלה של רווקים ושל לא-נשואות אחרות, כפי שניתן ללמוד ממעט הידע הקיים לגבי נשים רווקות בישראל ובמדינות אחרות.

אחד ממצגי-השוא שהסטריאוטיפים שהוצגו במבוא והמודל של שטיין יוצרים ביחס לרווקות הוא שמדובר בנשים שנאלצו להישאר רווקות או שבתרו בחירה מודעת במיצב זה. הצבה דיכוטומית זו חוטאת למגוון הנסיבות הקשורות לרווקות. ישנן נשים הבוחרות להיות רווקות וישנן המחליטות החלטות במהלך חייהן המובילות בסופו של דבר לרווקות, כגון בר־רנות (סלקטיביות) בבחירת בן-זוג או התמסרות לטיפול בתורים. נסיבות חברתיות דוגמת אבטלה, מלחמה, או שיעורי פשיעה גבוהים, כמו גם נסיבות אישיות דוגמת מגבלות פיזיות, יכולות לגרום שנשים הרוצות להינשא יישארו רווקות. עצם התיוג החברתי השלילי המיוחס לרווקות, בין כלא-נשיות ופגומות ובין כחסרות מעצורים מיניים ואנוכיות, מקשה על נשים את הבחירה ברווקות ומהזק את התפיסה העצמית של רווקות רבות כרווקות בעל-כורחן.⁹⁶

שלושה משתנים המשפיעים על הסיכוי לרווקות הם השכלה, תעסוקה וגיל, והם משפיעים גם זה על זה. מחקרה של קפלן מראה כי לנשים הנמצאות בתהליך של לימודים סיכוי נמוך יותר להיות נשואות מאשר לנשים שאינן נמצאות בתהליך של לימודים. בקרב נשים בנות שמונה-עשרה עד ארבעים, הקשר בין השכלה לבין רווקות אינו ליניארי, ושיעורי הרווקות בקרב בעלות שתיים-עשרה שנות לימוד גבוהים יותר מאשר בקרב בעלות פחות משתיים-עשרה שנות לימוד ובקרב בעלות השכלה גבוהה; אך כאשר הנשים מבוגרות מגיל ארבעים ואחת, נוצר מתאם שעל-פיו ככל שהאשה משכילה יותר, כן גדלים סיכוייה להיות רווקה. גם לגבי הקשר בין תעסוקה לבין רווקות יש הבדל בין קבוצות הגיל. בעוד שבקרב נשים בגילאים שמונה-עשרה עד ארבעים הרווקות נפוצה פחות בקרב

93 ע' ליבליך סדר נשים - סיפורי נשים במשפחה החדשה בישראל (תשס"ג) 21; ע' יגן רווקות באמצע החיים - השגת לגיטימציה בחברה הישראלית (עבודה לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, 1997) 5.

94 K.R. Allen & R.S. Pickett "Forgotten Streams in the Family Life Course: Utilization of Qualitative Retrospective Interviews in the Analysis of Lifelong Single Women's Family Careers" 49 *J. of Marriage and the Family* (1987) 517

95 לרשימה ביבליוגרפית עדכנית ומקיפה של מחקרים על לא-נשואים, לרבות רווקות, שערכה Bella M. DePaulo ראו: [URL: <http://www.unmarriedamerica.org/Spectrum/Bibliography/commentary.htm>]. אני בידה לד"ר עמליה סער על הפנייתה זו.

96 יגן, לעיל הערה 93; ליבליך, לעיל הערה 93; Stein, *supra* note 2; Doudna & McBride, *supra* note 4; Gordon, *supra* note 1; Allen & Pickett, *supra* note 94.

עיי
מה
רוו
(%)
שנ
הכ
גיר
ילד
רוו
כר
רב
ועה
החכ
רוו
ופע
רוו
מהי
ולה
האנ
להר
במי
עם
רוו
נשי
להי

המועסקות במשלח-ידי יוקרתיים, הרי שבקרב ננות ארבעים ואחת ומעלה בולטת שכיחותה של הרווקות דווקא בקרב המנהלות.⁹⁷ נתונים אלה עולים בקנה אחד עם נתונים ממדינות אחרות המראים כי רווקות נוטות להיות משכילות יותר מנשואות ולעבוד במשרה מלאה, במשרות יוקרתיות, ובמקצועות גבריים בשיעורים יחסיים גבוהים יותר מנשואות.⁹⁸ הנתונים בדבר השכלתן ותעסוקתן של רווקות הם תמונת-ראי של האופן שבו מוסד הנישואין משפיע על השכלת נשים ותעסוקתן, כפי שנידון לעיל. הן חיים עם גבר בעל כוח רב יותר מחוץ לבית ובתוכו והן לידת ילדים בגיל צעיר יחסית מגבילים את יכולתן של נשים נשואות לרכוש השכלה גבוהה ולהתמיד במשרה תובענית. לעומת זאת, רווקות שאינן חיות עם גבר, שרובן אינן אימהות כלל או אימהות בשלב מאוחר יחסית של חייהן, יכולות לנצל את עצמאותן וזמנן לרכישת השכלה והשקעה בשוק העבודה. השכלה גבוהה והכנסה גבוהה מפחיתות את ההניציה (המוטיווציה) של נשים להינשא ומגבירות את הקריטריונות בבחירת בן-זוג, מכיוון שנשים משכילות ומבוססות אינן זקוקות להכנסת בן-זוג, ומעוניינות, אם בכלל, בגבר שלא יגביל את חירותן. אלה הן סיבות מרכזיות שבגינן רווקות הינה אפשרות אטרקטיבית יותר לנשים ממעמד חברתי-כלכלי גבוה יחסית.⁹⁹ יתר על-כן, סיכוייה להינשא של אשה משכילה ובעלת הכנסה גבוהה, שהיא לרוב גם אשה מבוגרת יחסית, קטנים יחסית לנשים אחרות בשל התפיסה החברתית שעל-פיה גברים מבקשים להינשא עם נשים צעירות מהם ובעלות הישגי השכלה ותעסוקה קטנים יותר יחסית להישגיהם.¹⁰⁰ כך, רווקות תורמת ליכולתן של נשים לרכוש השכלה ולהתקדם בשוק העבודה, ואילו הישגים השכלתיים ותעסוקתיים של רווקות תורמים בתורם לסיכוייהן לא להתחתן.

כמובן שלא כל הרווקות הן נשים משכילות ובעלות משרות מספקות ומתגמלות. הפליה נגד נשים בכלל ונגד נשים רווקות בפרט בשוק העבודה¹⁰¹ מסכנת את רווחתן הכלכלית של רווקות. מחקרים שבוחנים עוני של נשים לא-נשואות אינם מבחינים בדרך-כלל בין נשים רווקות, כפי שהן מוגדרות כאן, לבין קוהביטנטיות או גרושות ואלמנות.¹⁰²

- 97 קפלן, לעיל הערה 6. ראו גם ממצאיה של יגן מניתוח נתוני מפקד האוכלוסים מ-1984, לעיל הערה 93, נספח 1.
- 98 J.L. Barkas *Single in America* (New York, 1980) *supra* note 1; Gordon.
- 99 Gordon, *ibid*; Doudna & McBride, *supra* note 4.
- 100 Douden & McBride, *ibid*.
- 101 N. Schwartzberg, K. Berliner & D. Jacob *Single in a Married World – A Life Cycle Framework for Working with the Unmarried Adult* (New York, 1995); M.A. Cejka "A Demon with No Name: Prejudice against Single Women" *Single Women – Affirming Our Spiritual Journeys* (Westport, Conn., M. O'Brien & C. Christie eds., 1993) 3; Gordon, *supra* note 1.
- 102 למשל: M.R. Burt & B.E. Cohen & Walker, *supra* note 29; "Differences among Homeless Single Women, Women with Children, and Single Men" 36 *Social Problems* (1989) 508.

מחקרן יוצא־הדופן בהקשר זה של חיה שטייר ועליזה לויין מראה כי שיעורי העוני בקרב רווקות (הכוללות קוהביטנטיות בעבר ובהווה) גבוהים משיעורי העוני בקרב נשואות (14%), אך נמוכים משיעורי העוני בקרב גרושות (21%) ואלמנות (24%).¹⁰³ אחד ההסברים שניתן להציע לנתונים אלה הוא שבעוד כל הנשים הלא־נשואות סובלות מהיעדרה של הכנסת גבר, הרווקות סובלות פחות מכיוון שהן אינן חוות אובדן הכנסה פתאומי בשל גירושין או מוות של בן־זוג.¹⁰⁴ הסבר אפשרי נוסף הוא שלאֳלמנות ולגרושות יש יותר ילדים מאשר לרווקות,¹⁰⁵ ומכאן שהצרכים הכלכליים של משפחותיהן גדולים יותר.

המחקרים הבודדים שבחנו לעומק תוויות ותחושות של נשים רווקות מלמדים כי רווקות מומנת לנשים תחושות חיוביות של עצמאות, חירות ופרטיות.¹⁰⁶ עם זאת, החיים כרווקה עלולים לגבות מחירים של בדידות וקושי בבקשת עזרה ובקבלתה.¹⁰⁷ רווקות רבות מגסות להתגבר על קשיים אלה בעזרת יצירה ושימור של קשרי משפחה וחברות ועלידי השתייכות לארגונים קהילתיים.¹⁰⁸ מחיר נוסף שרווקות נאלצות לשלם הוא היחס התברתי השלילי שהן נחשפות לו בשל היותן רווקות.¹⁰⁹ מימד בעייתי נוסף של נשים רווקות הוא המימד המיני. נשים רווקות סובלות מהתפיסה החברתית שעל־פיה יוזמה ופעילות מינית מקובלת יותר כאשר מדובר כרווקים מאשר כרווקות. יתר על־כן, ישנן רווקות הנמנעות מפעילות מינית בשל החשש מאיידס.¹¹⁰ עם זאת, רווקות רבות נהנות מהשליטה שיש להן על גופן ומיניותן, לרבות יכולתן להתנסות בחוויות מיניות מגוונות ולהימנע ממגע מיני לא־רצוי.¹¹¹

כפי שניתן לראות, חיים כרווקה אינם רק חיים המזמנים הזדמנויות לפיתוח ההון האנושי, עצמאות כלכלית ותחושות חיוביות של חופש ופרטיות; נשים רווקות נאלצות להתמודד עם דימויים חברתיים ועצמיים שליליים, עם הקושי להיות ללא הכנסת גבר, במיוחד לנוכח ההפליה נגד נשים בשוק העבודה, ועם בדידות שהיעדר בן־זוג יכול לגרום. עם זאת, קשיים רבים שנשים רווקות מתמודדות עמם נובעים מהיחס התברתי כלפי רווקות של נשים ואינם נעוצים באורח החיים הרווקי עצמו. דימויים שליליים והפליה נגד נשים בשוק העבודה הם תוצרים חברתיים שניתן לשנותם. אפילו הבדידות יכולה להיעשות לבעיה קטנה יותר ככל שיהיו רווקות רבות יותר וככל שתהיה פתיחות חברתית

103 נציין גם ששיעורי העוני בקרב רווקות גבוהים מאשר בקרב רווקים: 17.5% לעומת 14%. ראו שטייר ולויין, לעיל הערה 40, בע' 24-25.

104 Gordon, *supra* note 1.

105 ראו קפלן, לעיל הערה 6, בע' 49.

106 J. Simenauer & D. Carroll Singles - *The New Americans* (New York, 1982);
107 D. Payne Singleness (Philadelphia, 1983); Gordon, *supra* note 1.

Gordon, *ibid*

108 Simenauer & Carroll, *supra* note 106; Gordon, *ibid*

109 יגן, לעיל הערה 93.

110 Gordon, *supra* note 1

111 Simenauer & Carroll, *supra* note 106; Gordon, *ibid*

כלפי רווקות ונכונות להכלילן במעגל החברתי של משפחות זוגיות.¹¹² ככלל, ככל שאפשרות הרווקות לגבי נשים תזכה בלגיטימציה חברתית רחבה יותר, כן יקטן המחיר שנשים רווקות משלמות בגין רווקותן, ונשים תוכלנה ליהנות יותר מיתרונותיו של אורח חיים זה, בין אם בחרו בו ובין אם לאו.

2. רווקות אימהות

אחד המרכיבים המשפיעים משמעותית על חייהן של רווקות הוא היותן או אימהיותן אימהות. עד לאחרונה, ההשלכות החברתיות של הולדה מחוץ לנישואין על האם ועל ילדיה היו חמורות עד כדי כך שלא היה ניתן לדבר על בחירה של רווקות באימהות.¹¹³ בעשורים האחרונים נחלש התיוג השלילי של אימהות רווקות ונחלש עוד יותר התיוג השלילי של ילדים הנולדים לרווקות.¹¹⁴ נוסף על כך, התפתחויות של טכנולוגיות הפריה הגבירו את יכולתן של רווקות להרות ולהיות לאימהות.¹¹⁵ ביטוי לשינויים אלה ניתן לראות בנתונים לגבי שיעורי הלידה של רווקות במדינות שונות.¹¹⁶ בישראל, אוכלוסיית האימהות הרווקות (כולל קוהביטנטיות) לילדים עד גיל ארבע-עשרה כללה בשנת 2000 כעשרת אלפים נשים לעומת שלושת אלפים נשים בשנת 1990, כלומר גידול של פי

112 ישנם התופסים רווקות כאיום מיני על שלמות הנישואין, ראו: Gordon, *ibid.*, at p. 106.

113 Kay & West, *supra* note 64; P. Tenoso & A. Wallach "A Vindication of the Rights of Unmarried Mothers and their Children: An Analysis of the Institution of Illegitimacy, Equal Protection, and the Uniform Parentage Act" 23 *Kan. L. Rev.* 23 (1974).

114 א' בר אמהות לא נישואות מתוך בחירה - דימוי עצמי, עמדות כלפי אמהות ותפיסת הילד, השוואה עם אמהות נישואות (עבודה לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט); יגן, לעיל הערה 93.

115 פוגל-ביואי, לעיל הערה 13.

116 לדוגמה, כרבע מהנשים הלא-נישואות בארצות-הברית נעשות אימהות, ראו: J.M. Siegel "Looking for Mr. Righ? Older Single Women Who Become Mothers" 16(2) *J. of Family Issues* (1995) 194. באנגליה, בשנת 1999, קרוב ל-40% מהילדים נולדו מחוץ לנישואין; C. Gibson "Changing Family Patterns in England and Wales over the Last Fifty Years" *Cross Currents - Family Law and Policy in the US and England* (Oxford, S.N. Katz, J. Eekelaar & M. Maclean eds., 2000) 31, 39. שוודיה מובילה בשיעור הלידות של נשים לא-נישואות, שעמד בשנת 1997 על 54.1%. מכלל הלידות, ראו: J. James "Europe The Changing Family" *Time* 17.9.01. יש לזכור שנתונים אלה כוללים, נוסף ללידות של רווקות, לידות של קוהביטנטיות, פרודות, גרושות ואלבנות.

שלושה בעשור אחד.¹¹⁷ הגידול הרב ביותר בשיעורי הילודה חל בקרב נשים מבוגרות יחסית, בנות שלושים וחמש ומעלה.¹¹⁸ עדיין, הלידות של נשים רווקות מהוות חריג מן הנורמה שעל-פיה יש ללדת במסגרת נישואין.¹¹⁹ חשש מקשיים כלכליים, גינוי חברתי ורגשות אשמה כלפי הילד העתידי הם חלק מהסיבות שבגינן רוב הרווקות אינן אימהות.¹²⁰ בספרות העוסקת ברווקות אימהות מקובל למצוא את החלוקה בין "אימהות מתוך בחירה" (mothers by choice), ברובן רווקות משכילות ומבוססות המחליטות בגיל מבוגר להיות אימהות, לבין "אימהות קטינות" (teenagers mothers), ברובן רווקות צעירות מאוד, עניות וחסרות השכלה שיוולדות לאחר שהרו באופן בלתי-מתוכנן.¹²¹ לינדה מקקליין (McClain) מציעה למקם את בחירותיהן של רווקות להיות אימהות על ספקטרום הנע בין בחירה חופשית לבין כוונה. יכולת הבחירה של רווקות להרות, ללדת ולגדל את ילדיהן מושפעת, בין היתר, ממעמדן, מגילן, ממוצאן האתני ומאמונותיהן הדתיות.¹²² אכן, כפי שרווקות הינה אפשרות אטרקטיבית יותר לנשים משכילות ומבוססות, כך האפשרות לגדל ילד ללא אב אטרקטיבית יותר לנשים מבוססות ולנשים שמשפחותיהן וקהילתן תומכות באפשרות זו. בהקשר זה חשובה תרומתה של המדינה. ככל שהמדינה מכירה באחריותה לילדים בעזרת מעוגות ותמיכות כלכליות, כן קל יותר לרווקות להיות אימהות.¹²³ כאשר עוסקים בבחירתן של רווקות באימהות חשוב לציין גם את התיג השלילי הקיים נגד אנשים, ובמיוחד נשים, הבוחרים לא להיות הורים. מחקרים מראים כי אנשים שבוחרים לא להיות הורים נתפסים על-ידי אחרים כלא-רצויים, כבעלי קשיי הסתגלות וכאנוכיים, ונשים עוד יותר מגברים.¹²⁴ תיג שלילי זה נובע מהאידיאולוגיה

117 ר' בר-צורי ומ' טל אמהות רווקות - דיוקן, 2000 (2002). ניתן למצוא באתר משרד התעשייה, המסחר והתעסוקה [URL: www.moit.gov.il].

118 לשם השוואה, בקבוצת הגיל עשרים עד עשרים וארבע ירד שיעור הלידות של רווקות (כולל קוהביטנטיות) מ-3.8 לכל אלף נשים בשנים 1980-1984 ל-3.3 בשנת 2000, ואילו שיעור הלידות בקבוצת הגיל שלושים וחמש עד שלושים ותשע עלה מ-12 ל-39, ראו שנתון הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2003) לוח 3.16.

119 לידות של רווקות (כולל קוהביטנטיות) מהוות רק 2.9% מכלל הלידות, ראו למ"ס, לעיל הערה 5, לוח 3.16.

120 N.L. Peterson *Our Lives for Ourselves - Women Who Have Never Married* (New York, 1981).

121 לדיון בשתי הקבוצות הללו, ראו: D. Hacker "Single and Married Women in the Law: of Israel - A Feminist Perspective" 9 *Feminist Legal Studies* (2001) 29, 33-35.

122 L.C. McClain "'Irresponsible' Reproduction" 47 *Hastings L. Rev.* (1996) 339.

123 J. Renvioze *Going Solo - Single Mothers by Choice* (London, 1985); McClain, *ibid* שטייר ולוין, לעיל הערה 40.

124 K. Park "Stigma Management among the Voluntarily Childless" 45(1) *Soc. Perspectives* (2002) 21; Houseknecht, *supra* note 12; Ganong et al., *supra* note 1.

הפרגמטיסטית הרווחת כיום המעודדת הולדה ורואה בה ערובה לרווחת הפרט, המשפחה והתורה:

"פרונטליזם פועל בכמה רמות: תרבותית - כאשר הולדה ואימהות נתפסות כ"טבעיות" וכמרכזיות לזהותן של נשים; אידיאולוגית - כאשר הציוני האימהי נהפך למחויבות פטריוטית, אתנית או גזעית; פסיכולוגית - כאשר הולדה מזוהה עם רמת המיקרו של השאיפות האישיות, הרגשות וההחלטות הרציונליות (או הלא-רציונליות) (של נשים או זוגות) [...]; וברמה של קביעת מדיניות - כאשר המדינה מתערבת, ישירות או בעקיפין, בניסיון להסדיר את הדינמיקות הקשורות לפריות ולהשפיע על הגורמים לה ועל תוצאותיה."¹²⁵

טכנולוגיות המאפשרות גם לרווקות להרות חושפות גם אותן לאידיאולוגיה הפרגמטיסטית המתייחסת באופן שלילי לחסרי הילדים מבחירה, מכיוון שעתה גם הן יכולות לבחור להרות או להישאר ללא ילדים.¹²⁶ יש מקום להניח שרווקות ישראליות חשופות ללחץ גדול עוד יותר ללדת מזה הקיים בחברות אחרות. מדדי משפחתיות (familialism) שונים מעידים כי ישראל היא המדינה המשפחתית ביותר מבין המדינות הפרגמטיסטיות-הדמוקרטיות ובעלת שיעורי הילודה הגבוהים ביותר.¹²⁷ הולדה בישראל היא לא רק מעשה פרטי, אלא לאומי, ואימהות היא כרטיס הכניסה של נשים לקולקטיב הלאומי.¹²⁸ העובדה כי בישראל פועלות מרפאות להפריה מלאכותית במספר הגבוה ביותר בעולם ביחס לגודל האוכלוסייה¹²⁹ והקמתה המחודשת של המועצה הציבורית לדמוגרפיה הם שני ביטויים הממחישים את אובססיה ההולדה הישראלית. עדויותיהן של הנשים החוקרות במחקרה של ענבל יגן מלמדות כי הגם שהתפיסה המקובלת היא שהולדה צריכה להיות במסגרת נישואין, נשים רווקות יכולות לקבל לגיטימציה חברתית אם הן נעשות אימהות. בעוד שהרווקות ללא ילדים לא נהנו מלגיטימציה לאורח חייהן ונדרשו עליידי בני משפחה לספק שירותים באופן הדיכיווני, דוגמת שמירה על אחיזים וטיפול בהורים,

A. Heitlinger "Pronatalism and Women's Equality Policies" 7 *European J. of Population* (1991) 343, 344-345 (cited in Park, *ibid*, at p. 22) - (התרגום שלי -

ה'ה')

Park, *Ibid* 126.

מוגל-ביז'ואי, לעיל הערה 13.

מוגל-ביז'ואי, שם; נ' ברקוביץ "אשת חיל מי ימצא? נשים ואזרחות בישראל" סוציולוגיה ישראלית ב(1) (תש"ס) 277; פ' להב "כשהפאליאטיב רק מקלקל": הדיון בכנסת על חוק שיווי זכויות האשה" זמנים 47-46 (1993) 149; ל' בילסקי "פמיניזם ומשפחתיות בישראל: קריאה חדשה במגילת רות" על אהבת אם ועל מורא אב - מבט אחר על המשפחה (א' קליינברג עורך, 2004) 194.

A. Solomon "Anything for a Baby: Reproductive Technology in Israel" *Calling the Equality Bluff - Women in Israel* (New York, B. Swirski & M.P. Safir eds., 1991) 102.

נהנו רווקות אימהות לאחר הלידה, גם במקרים שבהם הסתייגה המשפחה מן ההיריון, מלגיטימציה לאורח חייהן ומשירותים שניתנו להן על-ידי בני המשפחה.¹³⁰ אימהות בכלל, ולגבי רווקות בפרט, הינה משימה קשה. עם זאת, הקשבה לקולותיהן של רווקות מגלה כי רבות מאלה שלא נעשו אימהות מביעות חרטה, ובקרב האימהות גוברות התחושות והחוויות החיוביות הנובעות מהאימהות על הקשיים המלווים אותה.¹³¹ הגם שאימהות רווקות נחשפות לחלק מהקשיים של אימהות נשואות שתוארו בפרק הראשון, דוגמת שילוב הורות ועבודה בשכר, אין הן כפופות לדגם האימהות המסורתי המעוצב על-פי דפוס המשפחה הגרעינית הקלסית. נשים רווקות הפטורות משליטתו של גבר כבן-זוג ומתבנית משפחתית מקובלת שולטות יותר מגשים נשואות בנסיבות אימהותן, כגון תקופת החיים שבה הן נעשות אימהות ומספר הילדים שיהיו להן, בהיעדר תסריטים חברתיים מקובלים, הן חופשיות יותר מאימהות נשואות ליצור סגנונות אימהות מגוונים בהתאם לרצונותיהן ולנסיבות חייהן. בהשפעת תורת המשפט הפמיניסטית-ההדוניסטית, המבקשת להפוך את החוק לכלי המקל על נשים לממש את רצונותיהן העכשוויים,¹³² ובשל הפוטנציאל הרדיקלי של מוסד האימהות המסורתי הטמון באימהות של רווקות, אפנה לסקירת יחסו של המשפט הישראלי אל הרווקות מתוך העמדה כי החוק צריך להתייחס לרווקות כאל אפשרות חשובה לנשים, ולאימהות של רווקות בכלל זה.

130 יגן, לעיל הערה 93.

131 לדוגמה: Schwartzberg, Berliner & Jacob, *supra* note 101, at p. 81; Gordon,

supra note 1, at pp. 152–153; Peterson, *supra* note 120, at pp. 110–144

R. West "The Difference in Women's Hedonic Lives: A Phenomenological Critique of Feminist Legal Theory" 3 *Wis. Women's L. J.* (1987) 81

מכנה את המתח שבין הרצון לעשות שימוש במשפט ככלי לשינוי חברתי, גם במחיר פגיעה בצורכי נשים מסוימות בהווה, לבין הרצון לעשות בו שימוש למתן מענה לצורכיהן העכשוויים של נשים, גם במחיר חיזוק מעמדן החברתי הנחות של נשים, כ"בעיית חרבה הפיפיות", ראו ל' בילסקי "נשים מוכות: מהגנה עצמית להגנת העצמיות" פלילים 1 (1997) 5, 42–43.

לגבי היכולת להיות אם, אני סבורה כאמור כי יש להכריע לטובת מענה לצרכים עכשוויים של נשים הכמהות לילד גם במחיר תרומה ללחץ החברתי המופעל על נשים להיות אימהות ולויתור החברתי הקיים בין נשיות לאימהות. ההכרעה לגבי אופני השימוש הראויים במשפט יכולה להשתנות בהתאם לנושא הנידון, וייתכנו מקרים שבהם ניתן לנסות להתגבר על המתח ולנסח פתרון שיסמן שינוי חברתי רצוי תוך רגישות לצורכיהן השונים של נשים בהווה, ראו, לדוגמה, ד' הקר ור' שמיר "אימהות", 'אבהות', 'משפחה': בין אינטואיציה להלכה פסוקה" סוציולוגיה ישראלית (2) (תשס"ד) 311, 334–335.

ד. יחסו של המשפט הישראלי כלפי רווקות של נשים

מהפרק הקודם עולה כי חלק משמעותי מיכולתן של נשים לבחור באפשרות של רווקות, עם ילדים או בלעדיהם, וליהנות מהיתרונות הטמונים במיצב זה תלוי ביחס החברתי כלפי רווקות. המשפט הוא חלק מיחס חברתי זה. המשפט לבדו אינו יכול לחולל שינויים חברתיים עמוקים, במיוחד בתחום המשפחתי.¹³³ עם זאת יש בכוחו, בהיותו סמל המשפיע על התנהגויות ותפיסות חברתיות כמו גם מנגנון לחלוקת משאבים, להשפיע על האפשרויות שנשים יכולות לבחור ביניהן.¹³⁴ מכאן נובעת החשיבות של בחינת יחסו של המשפט לאפשרות הרווקות לנשים הן במישור הסמלי והן במישור המעשי.

דרך אחת להתמודד עם שאלת יחסו של המשפט לאפשרות הרווקות לנשים היא על-ידי הצעת שינוי משפטי כולל וגורף, דוגמת ביטול הנישואין כקטיגוריה משפטית. מרתה פיינמן (Fineman) קוראת לביטול כזה מתוך העמדה הרואה במוסד הנישואין מוסד פטריארכלי. לשיטתה, ביטול הנישואין כקטיגוריה משפטית יסמן את ביטול החשיבות החברתית המיוחסת למוסד הנישואין ויביא לידי ביטול ההטבות המדינתיות המוענקות בגינו. לטענתה, על המשפט להכיר ביחידות מטפלות (nurturing units), דוגמת אם-ילד, ולהגן עליהן ללא קשר למבנה המשפחתי שבמסגרתן הן פועלות.¹³⁵ חרף הפוטנציאל הרדיקלי שיש בהצעתה של פיינמן גם לגבי מעמדן המשפטי והחברתי של נשים רווקות, הניתוח המשפטי המוצע כאן צנוע יותר ומתמקד בתוצרי משפט ספציפיים. בהרתי לעשות כן הן מכיוון שלרפורמה המשפטית המקיפה שפיינמן מציעה יש השלכות החורגות בהרבה מעבר לנידון במאמר זה והן בשל התקווה שביקורת נקודתית תהא בעלת השפעה ממשית יותר.¹³⁶ עם זאת, תפיסתה הכוללת של פיינמן היא מקור השראה לבחירת מושאי החקירה כאן. בהתאם לתפיסה החושדת בכל דבר-חקיקה המתייחס לנישואין כאל קטיגוריה משפטית רלוונטית, ניתוח המשפט הישראלי שלהלן כולל את כל תוצרי המשפט המעמידים במרכזם באופן מוצהר את קטיגוריית הנישואין כקטיגוריה רלוונטית להבחנות סמליות או מעשיות משמעותיות בין נשים רווקות לנשים נשואות.¹³⁷

133 Y. Dror "Law and Social Change" *The Sociology of Law – Interdisciplinary Readings* (San Francisco, R.J. Simon ed., 1968) 663

134 K.T. Bartlett & R. Kennedy "Introduction" *Feminist Legal Theory – Readings in Law and Gender* (Colorado, K.T. Bartlett & R. Kennedy eds., 1991) 1

135 Fineman, *supra* note 78, at pp. 226–236

136 מרתה פיינמן עצמה מודה כי הדגם שהיא מציעה הוא בגדר אוטופיה שסיכוייה להתממש קלושים במציאות החברתית-האידיאולוגית העכשווית. ראו: Fineman, *ibid*, at p. 232. בעיה קשה נוספת בקשר לדגם של פיינמן נובעת מהסכנות הטמונות בהשאת הסדרתם של יחסי הכוחות בין המינים בנישואין לדיני החוזים והקניין הרגילים, ראו ביקורת ברוח זו אצל: M. Garrison "Marriage: The Status of Contract" 131 *U. Pa. L. Rev.*: 1039, 1045–1047 (1983).

137 כפי שיובהר בהמשך, רווקות וזכות ביחס שונה הן בשל השתייכותן לציבור הנשים והן לציבור הרווקים. בהתאם, חלק מהחוקים הנכללים כאן, דוגמת חוק הלוואות לדור,

ההשוואה העומדת בבסיס הגיתוח המשפטי המוצע כאן בין נשים רווקות לנשים נשואות שונה מההשוואה שנעשית בדרך-כלל כאשר בוחנים את יחס המשפט לנשים, שהיא השוואת מעמדן המשפטי לזה שגברים נהנים ממנו.¹³⁸ הבחירה שלי להשוות דווקא בין נשים לבין עצמן על בסיס ההבדל במעמדן האישי, כמו גם העיסוק בנשים רווקות בכלל, מושפעים מהתובנה העומדת בבסיס ההגות הפמיניסטית האנטי-מהותנית. על-פי תובנה זו, נוסף לחשיפת הדיכוי הפטריארכלי המשותף לכל הנשים, יש חשיבות מכרעת לבחינת ההשפעה של השתייכות נשים לקבוצות חברתיות שונות על חייהן ולבחינת הזיקות שבין מגדר לבין גזע, לאום, מעמד, נטייה מינית וקטיגוריות שייכות נוספות.¹³⁹ נשים רווקות סובלות מדיכוי כפול – הן הדיכוי של נשים בהשוואה לגברים והן הדיכוי של רווקים בהשוואה לנשואים. יתר על-כן, השילוב של מין ומיצב אישי יוצר זהות חברתית חדשה החורגת משני בסיסיה.¹⁴⁰ אכן, המשפט מתייחס לזהות חברתית מובחנת זו: כאשר בוחנים את יחס המשפט הישראלי לנשים רווקות מתברר כי בניגוד להסדרים משפטיים אחרים, התופסים את הגבר כנורמה שביחס אליה יש להשוות התנהגויות ומאפיינים של נשים,¹⁴¹

מתייחסים גם לרווקים, ולא רק לרווקות, אך הם עדיין רלוונטיים לענייננו. נוסף על כך, ישנם חוקים שאינם נידונים כאן חרף התייחסותם לנישואין כאל קטיגוריה רלוונטית להבחנה בין נשואות לרווקות מכיוון שהבחנה זו אינה בעלת השלכות משמעותיות. דוגמה לכך היא הוראות פקודת מס הכנסה לעניין תובת הדיווח על הכנסות. הפקודה מבחינה בין זוג נשוי ליחיד/ה כאשר היא קובעת כלל שעל-פיו זוג נשוי יגיש דיווח משותף, דבר הגורר נטל מיסוי כבד על זוגות נשואים יחסית ליחידים בשל השיטה הפרוגרסיבית. אך התריג לכלל כה רחב עד שלמעשה, הרוב המכריע של הזוגות הנשואים יכולים להגיש דיווח נפרד כיחידים, ראו סעיפים 65 ו-66 לפקודת מס הכנסה [נוסח חדש], דמ"י, התשכ"א 120.

138 לדוגמה נדירה של השוואת מעמדן המשפטי של נשים למעמדן של נשים אחרות על בסיס מעמדן האישי, בדומה לנעשה כאן, ראו א' קמיר "לכל אשה יש שם" משפטים כז (תשנ"ז) 327.

139 ראו, למשל, על הזיקות בין מגדר לגזע, ב' הוקס פמיניזם זה לכולם – פוליטיקה מכל הלב (ד' באום תרגמה, תשס"ג) 63-67; A.P. Harris "Race and Essentialism in Feminist Legal Theory" 42 *Stan. L. Rev.* (1990) 581.

140 ראו טענתה של אנג'לה הריס כי ההתייחסות לכל אחד מבסיסי הדיכוי שנשים סובלות מהם בנפרד היא התייחסות מהותנית שאינה תופסת את סבך הזיקות שביניהם. שם.

141 מובילות הקריאה להכליל נשים במשפט לפי הדגם הגברי היו דווקא פמיניסטיות. תוצרי המאבק הפמיניסטי הליברלי בישראל כללו, בין היתר, חקיקה המבקשת לנהוג בשוויון פורמלי כלפי נשים בהשוואה לגברים בגיל פרישה, שכר ותנאי העסקה נוספים. לביקורת פמיניסטית מאוחרת על קבלת הדגם הגברי כדגם שאליו יש להשוות נשים במשפט, ועל השתקת קולן וחוויותיהן של נשים הנובעת מכך, ראו, לדוגמה, א' קמיר פמיניזם, זכויות ומשפט (2002); א' שחר "מיניותו של החוק: השיח המשפטי בנושא האונס" עיוני משפט יח(1) 159; י' ביטון "חוויות-יחיים נשיות וצפיות של נוק" משפטים לג(3) 585.

כאן האשה הנשואה היא הנורמה שביחס אליה הרווקה נתפסת כ"אחרת". מכאן שעל-מנת להבין את יחסו של המשפט לנשים רווקות עלינו להתבונן בתוצרי המשפט המבחינים בין נשים רווקות לנשים נשואות.

כבר ממיפוי המקורות המשפטיים הישראליים העוסקים ברווקות מודקרת לעין שוליותן החברתית. בדומה להתעלמות המחקרית הכללית מחייהן של רווקות, כך גם הספרות המשפטית, לרבות הספרות המשפטית הפמיניסטית, מתעלמת מאפשרות הרווקות לנשים ומתמקדת בנשים נשואות או בנשים החיות בזוגיות דמוית נישואין.¹⁴² כך הספרות המשפטית תורמת להצגה מונוליטית של נשים, ומתעלמת מקיומן של נשים שאינן תואמות את הדגם הזוגי. גם בתי המשפט לא ייחדו עד כה דיון מעמיק לשאלת רווקותן של נשים, ולמעט פסק-דין אחד, שעוד יידון בהמשך, לא ניתן לעבות את הניתוח המשפטי במעמדן של רווקות בדעותיהם ובפרשנותם של היושבים על כס המשפט. מכאן שבבואנו לבחון את יחסו של המשפט הישראלי לרווקות, אנו נותרים בעיקר עם מעשי חקיקה, ראשית ומשנית, ועם ההיסטוריה החקיקתית שקדמה להם.

התבוננות ראשונית באופנים שבהם המשפט הישראלי מבחין בין נשים רווקות לבין נשים נשואות יוצרת את הרושם שמדובר באוסף מקרי של חוקים, פסיקות, תקנות והנחיות מנהליות, המגלם יחס לא-ברור ולא-עקבי כלפי אפשרות הרווקות לנשים. בחינה מדוקדקת יותר של תוצרי המשפט מלמדת כי יחסו של המשפט לאפשרות של רווקות לנשים משתנה על-פי זיקתן לאימהות. מסקנה זו מתבהרת כאשר מחלקים את תוצרי המשפט לשלוש קבוצות, כפי שייעשה להלן: אלה המתייחסים לרווקות ללא ילדים, אלה המתייחסים לאפשרות האימהות של נשים רווקות ואלה המתייחסים לנשים רווקות שיש להן ילדים.

בחינת המשפט הרצוי ביחס למצוי תיעשה לאור התזה שהוצגה בפרק הראשון בדבר דכאנותו של מוסד הנישואין ולאור התובנות העולות מהפרק השני לגבי חייהן של רווקות עם ילדים ובלעדיהם. בהתאם, השאלה המנחה את הסקירה והניתוח שלהלן היא: כיצד יש לשנות את החוק כך שיהיה לנשים קל יותר לבחור ברווקות כאורח חיים וליהנות מהפוטנציאל הטמון באורח חיים זה?

1. רווקות ללא ילדים

(א) שירות צבאי

בעוד נשים רווקות כפופות לחובת השירות הצבאי הסדיר, סעיף 39(ב) לחוק שירות בטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986,¹⁴³ פוטר נשים נשואות מחובה זו. נשים נשואות יכולות להתנדב לשירות צבאי, כפוף לאישורו של שר הביטחון.¹⁴⁴

142 חריג לכלל ניתן למצוא במאמר של ליאורה בילסקי שפורסם לאחרונה. ראו בילסקי, לעיל הערה 128.

143 ס"ח 107 (להלן: חוק שירות ביטחון).

144 סעיף 17 לחוק שירות ביטחון.

להבחנה הקיימת בחוק שירות ביטחון בין נשים רווקות לנשים נשואות יש השלכות מעשיות מינוריות. הפטור מחמת נישואין הוא רכיב קטן מאוד מכלל הפטורים הניתנים לנשים משירות צבאי. לדוגמה, מקרב 38.2% מהנשים היהודיות ילידות 1982 שקיבלו פטור משירות צבאי, רק 3% קיבלו פטור בשל היותן נשואות. ייתכן שהקלות היחסית שבה נשים מקבלות פטור בשל "הכרתן הדתית", עילה שבגינה ניתנים כ-73% מכלל הפטורים לנשים,¹⁴⁵ מפחיתה את הצורך והרצון לבקש פטור בשל נישואין. עם זאת, הפטור לנשים נשואות הופך את הנישואין ל"מקלט" משירות צבאי, ויכול לעודד נשים שלא היו נישואות אלמלא פטור זה, בכלל או בגיל צעיר, להינשא. נוסף על כך, רווקות חילונית שאינן רוצות לשרת בצבא אך אינן נישואות עלולות לשלם מחיר כבד בגין מעמדן האישי. בה בעת, להיעדר הבחירה הנכפה על רווקות, להבדיל מנשואות, יכול להיות גם היבט חיובי. לאור אופייה המיליטריסטי של החברה הישראלית, שירות צבאי יכול לתגמל נשים רווקות ולהשפיע על סיכויי הצלחתן בשוק האזרחי.¹⁴⁶

המשמעויות הסמליות של הפטור משירות צבאי הניתן לנשים נשואות הינן מורכבות. הכרת המחוקק בנישואין כעילה למתן פטור לנשים משירות צבאי מסמנת את הנישואין כאפשרות חשובה לנשים ולמדינה עד כדי כך שהיא מצדיקה פטור של נשים משירות צבאי סדיר. דוגמה לכך ניתן למצוא בדבריו של דוד בן-גוריון, ראש הממשלה ושר הביטחון דאז, במהלך הדיון שהתקיים בכנסת על גיוסן של נשים לצה"ל. בן-גוריון נותן שתי סיבות שבגינן יש לפטור נשים נשואות משירות סדיר. הראשונה היא לאפשר לנשים שנישאו זה עתה ליהנות מנישואיהן, והשנייה היא שאין להפריע להן להיות לאימהות.¹⁴⁷ חברה-הכנסת גרובובסקי הוסיף, בדומה לחברי-כנסת אחרים, שכל מי שדואג ל"דמוגרפיה היהודית" צריך לפטור נשים נשואות מגיוס לצה"ל.¹⁴⁸ הגם שדברים אלה נאמרו לפני יותר מחמישים וחמש שנים, הקישור שבין נשיות, הולדה ולאומיות שריר וקיים כאתוס מרכזי בחברה הישראלית.¹⁴⁹ סימון הנישואין וההולדה במסגרתם כמשימתן הלאומית של נשים תורם לתיוגן של רווקות, ובמיוחד רווקות שאינן אימהות, כנשים שלא מימשו את ייעודן הנשי והלאומי.

בד בבד עם סימון הרווקה כמי שאינה מממשת את תפקידה כרעיה וכאם במסגרת הקולקטיב הלאומי, גיוסן של רווקות לצה"ל ואימתן הפטור משירות צבאי מכליל את הרווקה (היהודייה) דווקא באחד המוסדות החברתיים החשובים ביותר בחברה הישראלית ומסמן אותה כאזרחית התורמת למאמץ ההישרדות הקולקטיבי. יתר על-כן, אופיו ודימויו של צה"ל כארגון לוחם וחזק צובע את הרווקה בצבעי עצמאות ועוצמה, בעוד האשה

145 ראו דו"ח מבקר המדינה 53 א (2002) 119.

146 לדיון במחירים ובתגמולים הכרוכים בשירות צבאי לנשים ראו ד' יורעאלי "מגדור בשירות הצבאי בצה"ל" תיאוריה וביקורת 14 (1999) 85.

147 ד"כ 2 (תש"ט) 1571.

148 שם, בע' 1627.

149 לדיון מעמיק בקשר שבין פטור משירות צבאי לנשים נשואות לבין הבניית התפקיד האימהי כתפקידן הלאומי של נשים ראו ברקוביץ, לעיל הערה 128.

הנשואה מסומנת כרעיה שתפקידה בשירות בעלה כה תובעני שאין היא יכולה ליטול חלק בארגון הצבאי.

מורכבות ההשלכות המעשיות והסמליות של ההבחנה הקיימת בחוק שירות ביטחון בין נשואות לרווקות מקשה על הצעת שינוי. אפשרות שינוי אחת היא הרחבת הפטור משירות צבאי גם לנשים רווקות. שינוי זה יקטין את ההניעה להינשא ויאפשר לרווקות שאינן מעוניינות לשרת בצבא לעשות כרצונן. בה בעת, פטור לנשים רווקות ונשואות יסמן נשים כאזרחיות מדרגה שנייה ויתנה את השתתפותן במוסד חברתי מרכזי בהסכמת שר הביטחון. ביטול הפטור לנשים נשואות, כפתרון אפשרי נוסף לביטול ההבחנה בין נשואות לרווקות, מקטין את ההניעה להינשא ומחליש את האתוס הלאומי בדבר תפקיד האשה כרעיה, אך מצר את אפשרות אי-השירות לנשים שאינן מעוניינות לשרת. פתרון המשלב את היתרונות שבכל אחת מהאפשרויות הנ"ל תוך מזעור חסרונותיהן הוא מתן חופש בחירה לנשים ולגברים באשר לשירות הצבאי ללא קשר למעמדם האישי. הדיונים המתקיימים לאחרונה בשאלת הפיכת צה"ל מ"צבא העם" ל"צבא מקצועי" יכולים להיות מסגרת רלוונטית לדיון בפתרון מקיף זה בפרט ובשאלת הדרך הראויה לביטול ההבחנה על בסיס מעמד אישי לצורכי פטור משירות צבאי של נשים בכלל.

(ב) הלוואות לדיור

דברי הכנסת שליוו את חקיקת חוק הלוואות לדיור, תשנ"ב-1992,¹⁵⁰ העוסק בסיוע המדינה בהלוואות לרכישת דירה, מגלים כי מטרת המחוקק היתה לעזור לזוגות נשואים המתקשים לרכוש דירה.¹⁵¹ עם זאת, כללי הזכאות שהוצאו מכוח החוק אינם מתעלמים מרווקות (ומרווקים) ומוכיחים אותן בעזרה לרכישת דירה. כללי הזכאות מבחינים בין רווקות לבין נשואות הן במועד הזכאות והן בסכום ההלוואה. בעוד זוגות נשואים זכאים להלוואה ממשלתית לרכישת דירה מרגע הינשואם, רווקות זכאיות להלוואה לדיור רק במלאת להן שלושים שנים. יתר על-כן, אמות-המידה שגובה ההלוואה מחושב על-פיהן, הכוללות לגבי בני-זוג נשואים מספר שנות נישואין, מספר אחים ומספר חודשי שירות צבאי של כל אחד מהם, ולגבי רווקה מספר שנים לאחר גיל שלושים ומספר אחים וחודשי שירות צבאי שלה, יוצרים מצב שבו רווקה זכאית לסכום הלוואה פחות מזה שזוג נשוי עם נתונים דומים מקבל.¹⁵² למשל, זוג שנשוי ארבע שנים, כאשר כל אחד מהם שירת שירות

150 ס"ח 246 (להלן: חוק הלוואות לדיור).

151 ד"כ 118 (תש"ן) 4101-4103. לטענה כי החוק מיטיב למעשה בעיקר עם בני-זוג מבוססים ראו מ' אטלן זכות האדם "לתנאי קיום נאותים" בישראל (ירושלים, 1996).

152 את המידע לגבי אמות-המידה לזכאות מקבלים האזרחים מהבנקים. אני מודה לגב' נטע אביב, יועצת משכנתאות בבנק משכן, על מתן המידע הרלוונטי. אמת-מידה נוספת, שאינה נידונה כאן, המשפיעה הן על גיל הזכאות של רווקות והן על גובה ההלוואה, הוא איזור המגורים. מגורים באיזורים המוגדרים על-ידי הממשלה כ"אזורי פיתוח" מקנים זכאות לרווקות כבר מגיל עשרים ואחת וכן הלוואות מוגדלות.

צבאי סדיר מלא ולכל אחד מהם שני אחים, זכאי להלוואה בגובה 86,760 ש"ח. רווקה בת שלושים וארבע ששירתה שירות צבאי מלא ויש לה שני אחים זכאית להלוואה בגובה 57,144 ש"ח (66% מגובה ההלוואה לזוג הנשוי).¹⁵³ כפי שנראה בהמשך, כאשר לנשואים ולרווקות יש ילדים, שיעורי הזכאות גדלים במידה ניכרת. בהתחשב בעובדה שרוב הזוגות הנשואים נעשים הורים, למעשה הפער שבין יכולתן של רווקות שאינן אימהות ליהנות מהלוואה ממשלתית לדיור לבין יכולתם זו של זוגות נשואים גדל.

הגם שניתן לטעון כי כללי הזכאות אינם מפלים רווקות לרעה מכיוון שאין הן מקבלות פחות מנשים נשואות, וכפי שהדוגמה שהובאה לעיל מראה, הן מקבלות אף יותר מ-50% מהסכום שזוג נשוי בעל מאפיינים דומים זכאי לו, הרי שבפועל, יכולתן של רווקות שאינן אימהות לרכוש דירה בעזרת משכנתא ממשלתית קטנה יחסית לנשואה, הנהנית גם מחלקו של בן-זוגה, גם מהלוואה מוגדלת בגין ילדים וגם משוק דירות גדול הרבה יותר.¹⁵⁴ מציאות זו בעייתית במיוחד לנוכח העובדה שבעלות על דירה היא הסדר הדיור המועדף בישראל,¹⁵⁵ שההתייחסות אל אי-בעלות על דירה היא כאל ביטוי לכישלון¹⁵⁶ ושלא קיים שוק רחב וזול של דירות להשכרה.¹⁵⁷ נוסף להשלכות המעשיות מרחיקות-הלכת של כללי הזכאות המעודדים נישואין ומקשים על רווקות לרכוש לעצמן דירה, מגבלת הגיל המופעלת על רווקות מסמנת את הרווקות כבררת-מחדל, ולא כאורח חיים שניתן לבחור בו.

מנקודת-המבט הרואה בנישואין מוסד המדכא נשים וברווקות אפשרות חשובה מבחינתן, יש לבטל את מגבלת הגיל הקבועה בכללי הזכאות,¹⁵⁸ להעניק לרווקות¹⁵⁹ סכומי הלוואה ריאליים ולעודד בניית דירות שמספר החדרים בהן קטן.

153 נכון לחודש אוקטובר 2004, ראו מחשבון משרד השיכון והבינוי: http://www.moch.gov.il/moch/DBApplicationsDotNetMOCH_Mahshevon.aspx?start=true

154 שוק הדירות הישראלי אינו משופע בדירות קטנות המתאימות ליחידים. בשנת 2002, לדוגמה, 222 מבין 38,644 דירות שבנייתן הושלמה היו בנות חדר אחד ו-1,067 בנות שני חדרים, לעומת 14,993 דירות בנות ארבעה חדרים ו-15,943 דירות בנות חמישה חדרים ויותר. ראו למ"ס, לעיל הערה 5, לוח 22.4.

155 ראו למ"ס, שם, לוח 5.36.

156 L. Derfner "Orphans in the Storm" *The Jerusalem Post* 2.11.95

157 א' ורצברגר האם השוק המשני למשכנתאות יפתור את בעיית הדיור של הזוגות הצעירים? (מרכז אדווה, 2001). ניתן למצוא באתר מרכז אדווה: [\[URL: www.adva.org\]](http://www.adva.org).

158 ביטול זה יחייב הנהגת הסדר שימנע כפל הלוואות לשני יחידים שלאחר קבלתן נישאו או חיים תחת קורת-גג אחת, למשל עליידי התנאת ההלוואה בהחזר במקרה של נישואין או חיים בזוג.

159 במקרה של עוגת תקציב גדולה ניתן לומר ללא היסוס כי יש להעניק הלוואות ריאליות לדיור גם לרווקים. עם זאת, במקרה של דלות אמצעים ציבוריים יש להעניק לרווקות עדיפות בהלוואות לדיור, הן בשל ההשלכות השונות של מוסד הנישואין על נשים

(ג) ביטוח לאומי וביטוח בריאות

חוק הביטוח הלאומי [נוסח משולב], תשנ"ה-1995, 160 וחוק ביטוח בריאות ממלכתי, תשנ"ד-1994, 161 מבחינים בין נשים רווקות לנשואות באמצעות המיצב המשפטי "עקרת-בית". עקרת-בית מוגדרת כאשה נשואה, למעט עגונה, שאינה עובדת תמורת שכר.¹⁶² רווקה שאינה עובדת תמורת שכר, לעומת זאת, מוגדרת כמובטלת. למיצב "עקרת-בית" השלכות שונות. מחד גיסא, עקרת-בית פטורה מתשלום דמי הביטוח לביטוח הלאומי בעוד יתר המבוטחים חייבים בדמי ביטוח.¹⁶³ אפילו דמי הביטוח הסמליים בעד ביטוח בריאות בגובה שבועיים ש"ח, הקבועים בחוק כחובת תשלום של עקרת-בית,¹⁶⁴ אינם נגבים מעקרות-בית בפועל.¹⁶⁵ מאידך גיסא, עקרת-בית אינה זכאית ליהנות באותם אופנים מהגמלאות שהביטוח הלאומי משלם. היא אינה מבוטחת מפני תאונות עבודה ואבטלה ואינה זכאית לקצבה בגין שמירת היריון ולדמי-לידה. נוסף על כך, יש גמלאות המשתלמות לעקרות-בית בתנאים שונים מאשר ליתר המבוטחים. למשל, עקרת-בית אינה זכאית לביטוח שארים מלא ולתוספת לקצבת זקנה בגין ותק, והיא מאבדת את זכאותה לקצבת שארים בשל זכאותה לקצבת זקנה בעוד יתר המבוטחים מקבלים במצב דומה קצבת זקנה ומחצית מקצבת השארים.¹⁶⁶

הפטור מתשלום דמי הביטוח והזכאות החלקית לקצבות מקשים על ההכרעה אם המצב המשפטי בהקשר זה מפלה נשים רווקות בהשוואה לנשים נשואות או להיפך. לצורך הכרעה זו דרושים חישובים כלכליים בדבר הכדאיות הטמונה בפטור מתשלום בהשוואה לעלות הנגרמת עקב הזכאויות החלקיות. בכל מקרה, לא ניתן להצדיק את ההבחנה בין נשים נשואות ורווקות בביטוח לאומי ובביטוח בריאות, לא במישור הסמלי ולא במישור המעשי. אשה נשואה שאינה עובדת בשכר ואין לה ילדים צריכה להיחשב מובטלת לכל דבר ועניין.¹⁶⁷ עצם הנישואין לגבר אינם מצדיקים יחס שונה בקשר לביטוחים אלה, הן

בהשוואה לגברים והן כהעדפה מתקנת ליכולת ההשתכרות הנמוכה יותר של נשים בשל הפליה מגדרית בשוק העבודה.

- 160 ס"ח 210 (להלן: חוק הביטוח הלאומי).
 161 ס"ח 156 (להלן: חוק ביטוח בריאות).
 162 סעיף 238 לחוק הביטוח הלאומי.
 163 שם, סעיפים 335, 351(ח)-(י).
 164 סעיפים 14(ז)(1) ו-14(ז)(2)(ב) לחוק ביטוח בריאות.
 165 מהמוסד לביטוח לאומי נמסר לי כי דמי ביטוח הבריאות אינם נגבים מעקרות-בית בשל עלויות הגבייה. ראו גם ציון הפטור לעקרות-בית מתשלום ביטוח בריאות באתר הביטוח הלאומי: [URL: http://www.btl.gov.il/code_heb/bi_health.htm].
 166 סעיפים 248, 252א, 261 לחוק הביטוח הלאומי.
 167 אני מודעת למאבק הפמיניסטי להכרה בערכה של עובדת עקרות-הבית, ראו ע' שמיר "מעמדה של עקרת הבית בביטוח הלאומי" מעמד האשה בחברה ובמשפט (פ' רדאי, כ' שלו ומ' ליבן-קובי עורכות, 1995) 148. עם זאת, לשיטתי, במצבים שבהם אשה נשואה אינה משתפת בשוק העבודה בשכר ואינה מטופלת בילדים קטנים אין הצדקה

לעניין דמי הביטוח והן לעניין הזכויות הביטוחיות. אם דרושה הבחנה על בסיס מצב משפחתי הרי היא זו שבין נשים וגברים המטפלים בילדיהם או בבני משפחה תלויים אחרים במשרה מלאה לבין יתר המבוטחים. כאשר ישנם בני משפחה, דוגמת ילדים ומבוגרים עם מוגבלויות פיזיות או נפשיות, שאינם יכולים לבצע את עבודות הבית הכרוכות בקיומם ובתפקודם, אוי על החברה לתגמל את בני המשפחה המטפלים בהם ללא קשר למבנה המשפחה. טיפול של אשה נשואה בבעלה אינו עונה על הגדרה זו. טיפול אינטנסיבי של אם רווקה בילדיה הקטנים, לעומת זאת, עונה על הגדרה זו. חברה המבקשת לתגמל טיפול בילדים ובתלויים אחרים יכולה לעשות זאת, בין היתר, על-ידי מתן פטור מתשלום דמי ביטוח לאומי וביטוח בריאות לבני המשפחה המטפלים ללא קנס של פגיעה בזכויות.

2. בדרך לאימהות

(א) הפלה

חוק העונשין אוסר על ביצוע הפלה ללא אישורה של ועדה מיוחדת.¹⁶⁸ החוק מתיר לוועדה לאשר הפלה רק בהתקיים אחד מארבעה תנאים: "1) האשה היא למטה מגיל הנישואין, או מלאו לה ארבעים שנה; 2) ההריון נובע מיחסים אסורים לפי החוק הפלילי או מיחסי עריות, או שהוא שלא מנישואין; 3) הוולד עלול להיות בעל מום גופני או נפשי; 4) המשך ההריון עלול לסכן את חיי האשה או לגרום לאשה נזק גופני או נפשי."¹⁶⁹ כפי שניתן לראות, סעיף-קטן 2 מאפשר התרת הפלה במקרים שבהם ההיריון אינו תוצר של נישואין, מקרים הכוללים הריונות של רווקות והריונות של נשואות שלא מבעלן.

במישור הסמלי, התרת הפלה רק במקרים חריגים ובמקרה שנושאת ההיריון אינה נשואה מסמנת את מוסד הנישואין כמסגרת הלגיטימית להבאת ילדים לעולם. יתר על-כך, השמת הריונותיהן של רווקות בסמיכות להריונות הנובעים מאונס או מיחסי-עריות היא פגיעה קשה בכבודן של רווקות.¹⁷⁰

במישור המעשי, לעומת זאת, הפגיעה היא דווקא בנשים נשואות. בעוד החוק מתיר לוועדה לאשר הפלה לאשה רווקה מכל סיבה שהיא, חל איסור על התרת הפלה של אשה נשואה, למעט במקרים הנופלים לגדר החריגים המצומצמים הקבועים בחוק. ייתכן שבפועל ההשלכה המעשית של ההבחנה בחוק בין נשואות לרווקות מרחיקת-לכת פחות משנדמה.

כלכלית או חברתית לנהוג בה ובעבודתה בבית באופן שונה מזה שבכל בגיר אחר שאינו משתתף בשוק העבודה בשכר.

168 סעיפים 313-315 לחוק העונשין, תשל"ז-1977, ס"ח 226 (להלן: חוק העונשין).

169 סעיף 316 לחוק העונשין.

170 ראו בדומה טענתם של יובל יונאי ודורי ספיבק לגבי הפגיעה הסמלית בהומוסקסואלים שבהצגת האיסור הפלילי על יחסי מין בין גברים בסמיכות לאיסור משכב בהמה, "י יונאי וד' ספיבק" בין שתיקה לגינוי: הבניית הזהות של ההומואים בשיח המשפטי בישראל 1948-1988 "סוציולוגיה ישראלית א(2) (1999) 257, 262-263.

מסתבר שהרוב המכריע של הבקשות להפסקת היריון מאושרות, וכי גם נשים נשואות עושות שימוש בסעיף ההיריון "שלא מנישואין".¹⁷¹ החוק במתכונתו הנוכחית פוגע בכבודן של נשים רווקות ופוגע בחופש הבחירה ובזכות השליטה על הגוף של נשים נשואות. מתן היתר להפסקת היריון ללא קשר למעמדה האישי של האשה יתקן פגיעות אלה.¹⁷²

(ב) הזכות לאימהות

כאשר אשה רווקה יכולה ורוצה להרות מיחסי מין עם גבר, היא חופשייה לעשות כן. בישראל אף קיימת עמותה ששמה "הורות אחרת" שמטרתה "לסייע לנשים ולגברים הרוצים להיות הורים אך אינם רוצים ו/או אינם יכולים להיות במסגרת זוגית מקובלת". הסיוע כולל מסגרת למפגש וליווי בשלבי גיבוש ההסכמות לקראת הורות משותפת, לרבות ליווי נפשי ומשפטי.¹⁷³ במקרים שבהם יחסי מין הטרוסקסואליים למטרת הולדה אינם אפשריים או רצויים, למשל בשל בעיות פוריות של האשה או רצון לא להיות קשורה לאבי הילד, זכותן של רווקות להורות¹⁷⁴ תלויה באופנים שבהם המדינה מתייחסת אליהן

171 בשנת 2002, לדוגמה, הוגשו 21,025 בקשות להפסקת היריון ואושרו 20,684. הנתונים מלמדים כי כמחצית מהפניות הוגשו על-ידי רווקות וכמחצית על-ידי נשואות, וכי "היריון מחוץ לנישואין" היה סיבת האישור ברוב המקרים. מכך ניתן ללמוד שגם נשים נשואות עושות שימוש בסעיף זה כדי לקבל את אישור הוועדה בטענה כי אבי הילד הצפוי אינו הבעל, ראו למ"ס, לעיל הערה 5, לוחות 3.17, 3.19. מחקרה של דלילה אמיר על הוועדות להפסקת היריון מלמד כי יותר מאשר כמנגנון המתיר ואוסר הפלות, הוועדות מתפקדות כמכשיר פיקוח סמלי המתייג נשים על בסיס השימוש שהן עושות באמצעי מניעה והאחריות שהן מגלות בהתנהגותן המינית והזוגית, ראו ד' אמיר "אחראית", 'מחויבות' ו'נבונה': כינון נשיות ישראלית בוועדות להפסקת היריון" תיאוריה וביקורת 7 (1995) 247.

172 אני מאלה שאינן מקילות-ראש בבעיות המוסריות והבריאותיות שפרקטיקת ההפלה מעוררת. עם זאת אני סבורה כי הדרך הראויה להתמודד עם בעיות אלה אינה על-ידי הגבלת נגישותן של נשים להפלות, אלא על-ידי הנגשת אמצעים למניעת היריון לנשים ככל הגילאים, למשל על-ידי הכללתם בסל הבריאות, ועל-ידי העצמת נשים להגברת שליטתן בנסיבות קיומם של יחסי מין.

173 ראו אתר העמותה: [URL: <http://www.alp.org.il>].

174 הזכות להורות הוכרה במשפט הישראלי כזכות-יסוד, כפי שהשופט חשין מתאר: "הזכות להורות היא ביסודי-כל-היסודות, בתשתית-כל התשתיות, היא קיומו של המין האנושי, היא שאיפתו של האדם - בודאי שאיפתה של אישה [...]" ראו בג"צ 2458/01 משפחה חדשה נ' הוועדה לאישור הסכמים לנשיאת עוברים משרד הבריאות, פ"ד נז(1) 433, 447 (להלן: עניין משפחה חדשה), וכן הפניותיו לפסקי-דין ולמקורות רלוונטיים אחרים בע' 444-447.

בהסדירה את הפרקטיקות המאפשרות אימהות. פרקטיקות אלה כוללות טיפולי הפריה, פונדקאות ואימוץ.

(1) טיפולי הפריה

טיפול הפריה הקיימים כיום כוללים הזרעה מלאכותית והפריה חוץ-גופית. הזרעה מלאכותית היא טכניקה פשוטה יחסית שבה מוזרק זרע דרך הנרתיק לתוך הרחם. הפריה חוץ-גופית, לעומת זאת, היא טכניקה אגרסיבית ופולשנית הרבה יותר, הכוללת טיפול הורמונלי לאשה להבשלת ביציות אחדות, נטילת הביציות מן השחלה, הפרייתן בזרע מחוץ לגוף האשה והשתלת הביציות המופרות ברחם.¹⁷⁵

עד 1997 הופלו רווקות בנגישותן להזרעה מלאכותית. בתחילה, מכיוון שהנחיות משרד הבריאות¹⁷⁶ התירו הזרעה מלאכותית במוסד מוכר רק לנשים נשואות, ולאחר-מכן מכיוון שהנחיות חדשות התנו הזרעה מלאכותית ברווקה ב"נסיבות מיוחדות בלבד לאחר קבלת חוות-דעת פסיכיאטרית וכן דו"ח מעובדת סוציאלית בכירה". לגבי זוגות נשואים הוטלה על הרופא המטפל חובת התייעצות בפסיכיאטר, בפסיכולוג או בעובד סוציאלי רק אם "מתעוררת שאלה של התאמה מבחינת מצבם השכלי, הבריאותי, הנפשי".¹⁷⁷ גם הכללים החולשים על הפריה חוץ-גופית הפלו רווקות לרעה. התקנות שהוצאו בהקשר זה בשנת 1987 התירו הפריה חוץ-גופית לרווקות, אך קבעו: "היתה האשה שבה מתכוונים להשתיל את הביצית המופרת רווקה, לא תושתל בה ביצית מופרת אלא אם כן הביצית היא שלה ואלא אם כן התקבל דין וחשבון מעובד סוציאלי של המחלקה המוכרת התומך בבקשת האשה".¹⁷⁸ בחינת הרקע לקביעת תקנות אלה מלמדת כי ההיתר לרווקות לעבור הפריה חוץ-גופית לא נעשה לשם קידום זכותן לאימהות, אלא כדי להגדיל את מאגר הביציות בעבור נשים נשואות. תרומת ביצית מאשה רווקה נתפסה כמועדפת בשל החשש לממזרות בעקבות תרומת ביצית של אשה נשואה.¹⁷⁹ מכיוון שהחוק מתיר תרומת ביצית רק מאשה שעוברת בעצמה טיפולי הפריה, היה צורך לאפשר לרווקות לעבור טיפולים

175 כ' שלו "דיני פוריות וזכות הפרט להיות הורה" מעמד האשה בחברה ובמשפט (פ' רדאי, כ' שלו ומ' ליבין-קובי עורכות, 1995), 503, 515, 522.

176 ראו חזון מנכ"ל משרד הבריאות 6/89, ניהול בנק הזרע. ניתן למצוא באתר משרד הבריאות: [URL: www.health.gov.il].

177 הנחיות 19 (ב) ו-27, כפי שהן מובאות אצל שלו, לעיל הערה 175, בע' 518-521.

178 סעיף 8(ב) לתקנות בריאות העם (הפריה חוץ-גופית), תשמ"ו-1987, ק"ת 978 (להלן: תקנות הפריה חוץ-גופית).

179 ביטוי נוסף להעדפת תרומה של ביציות מנשים לא-נשואות ניתן למצוא בהצעת חוק תרומת ביציות להפריה חוץ-גופית, התשס"א-2001, ה"ח 2985. הצעה זו, שטרם אושרה בכנסת, עוסקת בהסדרה של תרומת ביציות גם מאשה שאינה עוברת טיפולי הפריה, וקובעת בסעיף 3(3) כי לא יבצע אדם השתלת ביציות בנתרמת אלא אם-כן "הביציות נשאבו מתורמת שאינה נשואה, אלא אם כן הסכימה הנתרמת לקבלת ביציות מתורמת נשואה".

אלה כדי להגדיל את מאגר הביציות לתרומה.¹⁸⁰ הניעה זו מסבירה מדוע אסרו התקנות על תרומת ביציות לרווקות.

בחודש פברואר 1997, בעקבות עתירות לבג"צ של רווקות ובנות-זוג לסביות נגד הפלייתן בטיפולי הפריה, הורה מנכ"ל משרד הבריאות דאז לכל מנהלי בתי-החולים הכלליים "כי אין עוד מקום להבחין, לעניין טיפולי הפריה, בין נשים נשואות לפנויות, וכי הפנייתה של מועמדת לטיפולי הפריה לקבלת הערכה סוציאלית תעשה על ידי הרופא המטפל באותם מקרים בהם יש, לדעתו, הצדקה עניינית לבקש הערכה זו, והכל - לפי נסיבות כל מקרה ומקרה ובלי קשר למצבה המשפחתי של המטופלת" (וההדגשה במקור).¹⁸¹ כך השתנה המצב המשפטי, ורווקות זכאיות כיום לטיפולי הפריה, הן בהורעה מלאכותית והן בהפריה חוץ-גופית, ללא מגבלות הנובעות ממעמדן האישי.¹⁸² יתר על-כן, רווקות נהנות כיום מחירות רבה יותר בשימוש בטכנולוגיות הפריה אלה מכיוון שאין הן מותנות בהסכמת בן-זוג המהווה תנאי להורעה מלאכותית ולהפריה חוץ-גופית של נשים נשואות.¹⁸³

הן לגבי הזרעה מלאכותית וקל וחומר לגבי הפריה חוץ-גופית הגובה מחירים כבדים מנשים הנוקקות לה, לרבות מחירים נפשיים, פיזיים וכלכליים,¹⁸⁴ ניתן לטעון כי מאבק להנגשתן לרווקות מצטרף ללחץ החברתי המופעל על נשים להיות אימהות בכל מחיר, שנידון לעיל. הגם שאני שותפה לביקורת על לחץ חברתי זה, אני סבורה כי הסימה פטרנליסטית של רווקות מגישות לטכנולוגיות הפריה אינה דרך לגיטימית להתמודד עמו.¹⁸⁵ מכאן שיש לברך על השינויים שנעשו בשנים האחרונות בכללים החולשים על טכנולוגיות ההפריה, המסמנים הכרה סמלית ותמיכה מעשית בזכותן של רווקות לאימהות.¹⁸⁶

180 שלו, לעיל הערה 175.

181 מכתב של פרופסור ברבש למנהלי בתי-החולים הכלליים מיום 23.2.97 (נמצא ביד" המחברת).

182 עניין משפחה חדשה, לעיל הערה 174, בע' 443.

183 לגבי הזרעה מלאכותית, בעלה של האשה חייב להצהיר "כי הילד שיוולד ייחשב לכל דבר כאילו היה ילדו הטבעי", ראו הנחיה 24 כפי שהיא מופיעה אצל שלו, לעיל הערה 175, בע' 519. לגבי הפריה חוץ-גופית, תקנה 6 לתקנות הפריה חוץ-גופית קובעת, כי "ביצית שניטלה מאשה נשואה לשם השתלתה בה לא תופרה בזרע של תורם או בזרע שהתקבל מבנק הזרע אלא אם כן התקבלה הסכמה, בכתב ומראש, הן מהאשה שממנה ניטלה הביצית והן מבעלה".

184 Solomon, *supra* note 129.

185 דרכי פעולה לצמצום הנוזקים הנגרמים לנשים בעקבות טיפולי הפריה חוץ-גופית יכולות לכלול פיקוח מדינתי על שימוש-יתר בטכנולוגיה זו ועל שימוש מסחרי ומדעי בביציות שלא כדיון, והעלאת מודעותן של נשים למחירים שהן עלולות לשלם בגין טיפולים אלה ולסיכויי ההצלחה החלקיים שלהם.

186 שינוי נוסף שיש לשקול הוא החלשת הפיקוח הרפואי על הזרעה מלאכותית. מדובר

(2) פונדקאות

המחוקק הישראלי הסדיר את סוגיית הפונדקאות בחוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד), תשנ"ו-1996.¹⁸⁷ החוק מבחין בין נשים נשואות לרווקות בשני אופנים. ראשית, "ההורים המיועדים" הם "איש ואשה שהם בני-זוג".¹⁸⁸ בדיונים שהתקיימו בכנסת התייחסו חברי-הכנסת למצוקותיהם של זוגות חשוכי-ילדים, ורק חברת-הכנסת יעל דיין הצביעה על כך שיש לאפשר גם לרווקות להיות אימהות באמצעות פונדקאות.¹⁸⁹ שנית, החוק קובע כי "האם הנושאת", קרי האם הפונדקאית, לא תהיה אשה נשואה, למעט במקרים שבהם ההורים המיועדים מוכיחים כי לא עלה בידם "במאמץ סביר, להתקשר... עם אם נושאת שאינה נשואה".¹⁹⁰ כך נקבע בחוק בניגוד להמלצת הוועדה שדנה בסוגיית הפונדקאות לא להגביל את כשירות האם הנושאת לנשים לא-נשואות בלבד.¹⁹¹ דברי-הכנסת מלמדים כי חברי-הכנסת התעלמו מסענות שהוצגו לפנייהם בדבר היתרונות שיש למצב שבו האם-הנושאת היא אשה שעברה הריונות ולידות בעבר ויש לה משפחה תומכת יחסית. מצב זה, המאפיין נשים נשואות יותר מאשר רווקות, מגביר את סיכוייה להתמודד עם התפקיד הרגיש של אם-נושאת בהצלחה. חברי-הכנסת העדיפו על טענות אלה את השיקול ההלכתי המעדיף אשה לא-נשואה כאם-נושאת בשל החשש לממזרות.¹⁹²

בסוף שנת 2002 דחה בית-המשפט הגבוה לצדק עתירה של רווקה שרחמה נכרת נגד סירוב ועדת האישורים לאשר הסכם פונדקאות שיאפשר לה להיות "אם מיועדת". הגם שהשופט חשין, שעמו הסכימו חמישה מששת השופטים האחרים שישבו בדין, הפליג בזכותן

בהליך פשוט שניתן לבצעו בבית, וקשה להצדיק את החיוב המשפטי לעורכו רק ב"מוסד מוכר". התרת הזרעה מלאכותית ביתית תתרום להנגשת טכנולוגיה זו, בין היתר לרווקות. ראו: D. Richardson *Women, Motherhood and Childbearing* (Basingstoke, 1993).
187 ס"ח 176 (להלן: חוק הסכמים לנשיאת עוברים).

188 סעיף 1 לחוק הסכמים לנשיאת עוברים.
189 ד"כ 151 (תשנ"ו) 1196-1205; ד"כ 154 (תשנ"ו) 4974-4985.

190 סעיף 2(א)(3) לחוק הסכמים לנשיאת עוברים. בפברואר 2001 הגיש חבר-הכנסת ניסים זאב הצעת-חוק לביטול סמכותה של ועדת האישורים לאשר לאם נשואה להיות אם-נושאת, בטענה כי החשש שלא יימצאו די נשים-נושאות שאינן נשואות לא מומש, ועל-כן יש למנוע "פגיעה בצאצא" שעלולה לנבוע ממצב שבו האם-הנושאת תהא אשה נשואה. ההצעה לא עברה את אישור הכנסת. ראו הצעת חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד) (תיקון - אם נושאת נשואה), התשס"א-2001, ה"ח 2542.

191 דין וחשבון הוועדה הציבורית-מקצועית לבחינת הנושא של הפרייה חוץ-גופית (1994) 42-43.

192 ד"כ 154 (תשנ"ו) 4974-4985. קיימת מחלוקת בין הפוסקים לעניין חשש ממזרות כאשר אשה נשואה היא אם-נושאת, ראו מ' קורין-לוי "לשאלת הפונדקאות בישראל - הערות אחדות בשולי חוק הסכמים לנשיאת עוברים, תשנ"ו-1996 ודו"ח ועדת אלוני" המשפט ג (1996) 63.

של רווקות להורות, וקבע כי יש בהוראות החוק משום פגיעה בזכותן של רווקות לשוויון ולכבוד, הוא הסתפק בקריאה למחוקק לבחון מחדש את ההגבלה הקיימת נגד רווקות כאימהות מיועדות. שופטי הרוב לא התייחסו להבחנת המחוקק בין נשים נשואות לנשים לא-נשואות לעניין האם-הנושאת.¹⁹³ בעקבות פסק-הדין הונחו על שולחן הכנסת הצעות חוק אחדות, שטרם התקבלו, הקוראות להרחבת ההגדרה של "הורים מיועדים" כך שתכלול, בין היתר, רווקות.¹⁹⁴

התרת הפנייה לאם פונדקאית רק ל"איש ואשה שהם בני-זוג" מהווה פגיעה סמלית ומעשית ברווקות. במישור הסמלי היא תורמת לסימון החברתי של זוגיות הטרוסקסואלית כמסגרת המשפחתית הלגיטימית היחידה, שכן רק עקרותם של זוגות הטרוסקסואליים נתפסת כבעיה המצדיקה שימוש בפונדקאות. במישור המעשי, החרגת רווקות מקבוצת הזכאים להיות הורים מיועדים באמצעות פונדקאות חוסמת את דרכן אל פרוצדורת הולדה זו ופוגעת ביכולתן לממש את זכותן להורות. לפגיעה הנובעת מהגדרת ההורים המיועדים מצטרפת פגיעה סמלית ברווקות הנובעת מהגדרת האם-הנושאת. לכאורה, רווקות נהנות מחופש בחירה גמיש יותר מנשים נשואות, שהרי הן יכולות לבחור להיות פונדקאיות, בעוד שבחירתן של נשים נשואות מוגבלת מכיוון שהן רשאיות לשמש כפונדקאיות רק במקרים שבהם לא נמצאה פונדקאית שאינה נשואה. למעשה, שילוב הוראות החוק לגבי אם-נושאת והורים מיועדים יוצר מצג שעל-פיו רווקות טובות כנושאות הריונות למען זוגות הטרוסקסואליים, אך לא כאימהות. מצג זה מהווה פגיעה חמורה ברווקות ומתייג אותן כ"רחם להשכיר" המהווה תחליף זמני לרחמה של האשה הנשואה המקבלת את התינוק עם היוולדו.

פונדקאות היא תהליך הולדה המעורר בעיות מוסריות סבוכות, בין היתר בקשר לנשים המעורבות בה ולמעמדן החברתי של נשים בכלל. יש הטוענות כי מדובר במסחר של יחסי אם-ילד וניצול גופן של נשים מוחלשות. אחרות סבורות כי פונדקאות מאפשרת נתינה בין נשים, מהווה דווקא ביטוי לשליטת האשה בגופה והותרת נגד הנורמה הפטריארכלית שעל-פיה נשים, ולא גברים או החברה בכלל, אחראיות לפרוי-בטנן.¹⁹⁵

193 עניין משפחה חדשה, לעיל הערה 174.

194 ראו הצעת חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד) (תיקון - הגדרת הורים מיועדים), התשס"ג-2003, ה"ח 129, של חברת-הכנסת איתן כבל; הצעת חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד) (תיקון - הגדרת הורים מיועדים), התשס"ג-2003, ה"ח 117, של חברת-הכנסת אתי לבני ואחרים; הצעת חוק הסכמים לנשיאת עוברים (תיקון - הורים מיועדים), התשס"ג-2003, ה"ח 1485, של חברת-הכנסת אורית נוקד; הצעת חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד) (תיקון - הגדרת הורים מיועדים), התשס"ד-2003, ה"ח 1595, של חברת-הכנסת רומן ברונפמן; ס' (זגני) תמיר השפעת התפתחויות חברתיות על השימוש בטכנולוגיית הפונדקאות וייעודה - כיצד מתמודד עם כך המשפט? (עבודת-גמר לקראת תואר שני, אוניברסיטת תל-אביב) 32-34.

195 שלו, לעיל הערה 175; Richardson, *supra* note 186.

עמדות קוטביות אלה משליכות על אופני השינוי הרצויים לביטול ההפליה הקיימת בחוק המסדיר פונדקאות נגד רווקות. דרך אחת, התואמת את הגישה הביקורתית כלפי פונדקאות, היא ביטול החוק הקיים והמרתו באיסור על פונדקאות. דרך אחרת, שאליה יש לפנות אם סבורים כי יש לאפשר פונדקאות, היא הכללת רווקות בהגדרת "הורים מיועדים" והכללת נשואות בהגדרת "אם-נושאת". בכל מקרה, דבר חקיקה שאינו מכיר בזכותן של רווקות להיות אימהות ומסמן אותן כ"רחם להשכיר" למען זוגות הטרוסקסואליים אסור שיוותר בספר החוקים.

(3) אימוץ

נתיב נוסף להורות הוא אימוץ. חוק אימוץ ילדים, תשמ"א-1981,¹⁹⁶ קובע בסעיף 3: "אין אימוץ אלא על ידי איש ואשתו יחד ואולם רשאי בית המשפט ליתן צו אימוץ למאמץ יחיד - (1) אם בן זוגו הוא הורה המאמץ או אימץ אותו לפני כן; (2) אם הורי המאמץ נפטרו והמאמץ הוא מקרובי המאמץ ובלתי נשוי." החוק מתיר לבית המשפט להתעלם משני התנאים הראשונים שבסעיף 3(2) ולאפשר אימוץ של רווקות (ורווקים) ב"נסיבות מיוחדות".¹⁹⁷ בפועל, רווקות, כפי שהן מוגדרות במאמר זה, יכולות לאמץ ילד ישראלי רק במקרים שבהם מדובר בילד שאף זוג נשוי אינו רוצה לאמצו, לרוב ילדים מבוגרים או ילדים עם מוגבלויות פיזיות, שכליות או נפשיות.¹⁹⁸

מספר הילדים הישראליים המועמדים לאימוץ הוא כמאתיים וחמישים בשנה, ותקופת ההמתנה אורכת כשבע שנים.¹⁹⁹ מציאות זו והכלל האוסר על אימוץ על-ידי לא-נשואים מניעים ישראלים רבים לרצות לאמץ ילדים בחוץ-לארץ. בשנת 1996 הכיר המחוקק הישראלי באפשרות זו והסדיר אותה בעזרת תיקון לחוק אימוץ ילדים.²⁰⁰ על-פי התיקון לחוק, אימוץ של ילדים בחוץ-לארץ אפשרי גם על-ידי רווקות. כל המועמדים לאמץ נדרשים לעבור בדיקה פסיכולוגית ובדיקה של עובד סוציאלי, ולזכות באישורם של בית המשפט הישראלי, העמותה הישראלית המוכרת לאימוץ בינארצי והרשות הממונה במדינה שהילד מגיע ממנה.

המצב המשפטי הקיים, האוסר על אימוץ ילדים ישראליים אלא על-ידי בני-זוג נשואים, מפלה רווקות לרעה ופוגע בכבודן. המסר הגלום באיסור כזה הוא שללא קשר למה שיש להורים המאמצים להציע, הורים נשואים עדיפים על הורה יחיד. נוסף על כך, האפשרות של רווקה לאמץ ילדים ישראליים שזוגות נשואים אינם חפצים בהם וילדים מחוץ-לארץ

196 ס"ח 293 (להלן: חוק אימוץ ילדים).

197 סעיף 25(2) לחוק אימוץ ילדים.

198 ראו דבריו של השופט פורת בעניין פלונית ופלמונית, לעיל הערה 87, בע' 851; דבריו של השופט מצא בעניין ירוס-חקק, לעיל הערה 87, בע' 5. לאחרונה עשה בית המשפט העליון שימוש בסעיפים 3(2) ו-25 לחוק אימוץ ילדים גם כדי להכיר באפשרות שבנות זוג לסביות יאמצו זו את ילדיה של זו.

199 שלו, לעיל הערה 175.

200 חוק אימוץ ילדים (תיקון מס' 2), התשנ"ו-1996, ס"ח 354.

פוגעת בילדיהן של רווקות בסמנה אותם כ"אחרים", כילדים לא-רצויים או זרים. יש לתקן את החוק על-ידי התרת אימוץ ילדים ישראלים על-ידי רווקות, הגם שלנוכח מספרם הקטן של ילדים ישראלים המועמדים לאימוץ תהא משמעותו של התיקון סמלית, יותר מאשר מעשית.

3. רווקות עם ילדים

(א) שם הילד

חוק השמות, תשט"ז-1956,²⁰¹ מבחין לעניין שם המשפחה הניתן לילד עם לידתו בין ילדים להורים נשואים לבין ילדים של רווקות. סעיף 3 קובע: "ילד מקבל מלידה את שם משפחת הוריו. היו להורים שמות משפחה שונים, מקבל הילד את שם משפחת אביו, זולת אם הסכימו ההורים שיקבל את שם משפחת האם או שמות המשפחה של שני ההורים; אולם ילד שנולד כשאמו אינה נשואה לאביו, מקבל מלידה את שם משפחת אמו, זולת אם רצתה האם שיקבל שם משפחת האב והאב הסכים לכך או שהאם היתה ידועה בציבור כאשתו ואם הסכימו ההורים, יקבל את שמות המשפחה של שניהם." כך, ילדה של אשה נשואה מקבל כבררת-מחדל את שם המשפחה של אביו, ובחירה אחרת מצריכה את הסכמת האב. ילדה של רווקה, לעומת זאת, מקבל כבררת-מחדל את שם משפחתה, ונשיאת שם משפחת האב מצריכה את הסכמתו.

הן לגבי ילדים של נשים נשואות והן לגבי ילדים של רווקות בולט כוחו של האב בבחירת שם הילד במקרים שבהם האם מבקשת להרוג מהנורמה שהחוק מציב. כוח זה תורם לסימון ילדה של האשה הרווקה כילד ללא אב.²⁰² נוסף על כך, בדרך-כלל, מתן שם משפחת האם לילדה של אשה רווקה משמעו מתן שם משפחת אביה, כך שגם במקרים אלה

201 ס"ח 94.

202 אכן, בדיוני הכנסת על חוק השמות הועלו החששות כי מתן שם האם לילדים במקרה שהאם אינה נשואה לאב או ידועתו-בציבור יסמן את הילדים כילדים לא-חוקיים ואת האב כלא אחראי לילדיו, בניגוד לעקרונות המשפט העברי, ראו ד"כ 20 (תשט"ז) 2040, 2097, 2099. מתגובת שר הפנים על הערות המסתייגים מתברר כי הכוונה היתה להעניק לילד את שם אמו רק כאשר אין היא נשואה לאב, אינה ידועתו-בציבור, והגבר שהאם טוענת כי הוא האב מכחיש זאת, ראו ד"כ 20 (תשט"ז) 2101. לענייננו, כאשר זהות האב של ילדה של אשה רווקה אינה ידועה, בין מפני שמדובר בתורם ורע אנונימי ובין מכיוון שהאם אינה חושפת את זהות האב, אין מתעוררת בעיה. בעיה עלולה להתעורר אם זהות האב ידועה, והוא או האם מעוניינים במתן שם האב לילד בניגוד לדעת ההורה האחר; או רשאי כל הורה לפנות לבית-המשפט להכרעת המחלוקת. זו רק דוגמה אחת לסוגיות המורכבות המתעוררות כאשר רווקה מביאה ילד לעולם מאב שזהותו ידועה. דוגמות נוספות הן סוגיית המזונות, המשמורת וזכויות הראייה של האב. כל הסוגיות הללו ראויות לדיון מעמיק שאינו מתאפשר במסגרת מאמר זה.

המשמעות הסמלית של שם משפחה כביטוי להמשכיות ולמיצב חברתי מתקשרת לשושלת גברית. עם זאת יש בקישור שחוק השמות עושה בין שמם של ילדים של רווקות לשם משפחת אימם ובין שמם של ילדים של נשים נשואות לשם משפחת אביהם משום יצירת זיקה סמלית הדוקה יותר בין האם הרווקה לילדיה מאשר בין האם הנשואה לילדיה. יש אפשרות לשינוי חקיקה שימתן את התערבות החברה בסוגיית שמות המשפחה, ימנע הבחנה מיותרת בין רווקות לנשואות ויחזק את כוחן של נשים במתן השמות לילדיהן. שינוי כזה הוא קביעה כי שם המשפחה של ילדים ייקבע על-ידי הוריהם, ובהיעדר הסכמה, יינתן לילדים שם משפחת אימם.²⁰³

(ב) הגנה סוציאלית

בניגוד לדברי החקיקה האחרים שנידונו עד כאן, המתעלמים ממיצב הרווקות או מתייחסים אליו אחרת מאשר למיצב הנישואין, חוק משפחות חד-הוריות, תשנ"ב-1992,²⁰⁴ הוא חוק מיוחד למשפחות של "הורה יחיד", לרבות הורה ש"אינו נשוי ואין אדם הידוע בציבור כבן-זוגו".²⁰⁵ דברי-הכנסת מגלים כי מטרת המחוקק בחקיקת חוק זה היתה לסייע להורים המגדלים את ילדיהם לבד וסובלים ממצוקה כלכלית. במליאה שררה תמימות-דעים בדבר היות הסיוע הכלכלי למשפחות החד-הוריות מטרה ראויה. חלק מן הדוברים הדגישו את הצורך לדאוג לצורכיהם של ילדים הגדלים במשפחות חד-הוריות כצורך הומני וכתנאי לחברה עתידית בריאה.²⁰⁶ אחרים התייחסו לקשיים שאימהות חד-הוריות מתמודדות עמם והדגישו את אחריותה של החברה לענות על צורכיהן.²⁰⁷ היו שהתייחסו מפורשות לאימהות רווקות. התייחסויות אלה התמקדו בנשים רווקות הבוחרות להיות אימהות. חברת-הכנסת אורה נמיד הסבירה כי היא מודעת לכך שיש המבקשים לשמר את מוסד הנישואין בכל מחיר, אך לדעתה יש לקדם ערך נוסף, והוא חופש הבחירה. חברת-הכנסת אברהם פורו התייחס באריכות הרבה ביותר לסוגיה זו:

"[...] יש לפעמים תופעה שבעיני, לפחות, מעוררת הרבה מאד הערצה, אני מוכרה לומר: הערצה אמיתית, וזאת הנכונות של נשים בגיל מסוים ללדת במודע מחוץ לנישואין [...] בידעה ברורה שגידול ילדן ייפול כל כולו עליהן. [...] מחובתה של החברה לעודד את הנטייה הזאת, משום שכמו שאמרתי, גם נוספים לנו ילדים, וכמו כן אנחנו מאפשרים מתן איזו שלמות משפחתית גם לאשה שלא מצאה לעצמה בן-זוג."²⁰⁸

203 על חשיבות ההכרה בזכות הפרט לבחירת שם משפחה ראו קמיר, לעיל הערה 138.

204 ס"ח 147 (להלן: חוק משפחות חד-הוריות).

205 סעיף 1 לחוק משפחות חד-הוריות.

206 ד"כ 123 (תשנ"ב) 1205 (ח"כ אורה נמיד), 1206 (ח"כ מיכה גולדמן), 1211 (ח"כ אליהו בן-מנחם), 1214 (ח"כ שושנה ארבל-אלמוזלינו).

207 ד"כ 124 (תשנ"ב) 1211 (ח"כ גאולה כהן), 1212 (ח"כ נאיה ארד); ד"כ 125 (תשנ"ב) 3771 (ח"כ רן כהן).

208 ד"כ 123 (תשנ"ב) 1210-1210.

חוק משפחות חד־הוריות קובע כי הורה יחיד זכאי לקדימות בהכשרה מקצועית, לקדימות בקבלת ילדיו למעון־יום, להתחשבות בהכנסתו לצורך קביעת דמי החזקת ילדו במעון ולהלוואה מוגדלת לדיור.²⁰⁹ לעניין ההלוואות לדיור חשוב לציין כי בניגוד לאימהות חד־הוריות אחרות, שבמקרים רבים אינן יכולות ליהנות מהלוואות ממשלתיות לדיור מכיוון שניצלו את זכאותן בהיותן נשואות, לגבי אימהות רווקות, שבמקרים רבים טרם ניצלו זכאות להלוואה ממשלתית לדיור, מדובר בהטבה משמעותית.²¹⁰ חוק משפחות חד־הוריות תיקן גם את חוק הביטוח הלאומי כך שלהורה יחיד יש תשלום "מענק לימודים" לילדיו.²¹¹ נוסף על כך, החוק תיקן את חוק הבטחת הכנסה, והעניק להורה יחיד פטור ממבחן הכנסה אם ברשותו ילד קטן וזכאות לגמלה מוגדלת – שתי הטבות שנשחקו שחיקה משמעותית בחוק ההסדרים במשק המדינה לשנת 2003.²¹²

- 209 החוק מותיר לשרים הממונים לקבוע את כללי הקדימויות והזכויות. למעט הנחיות לגבי אופן החישוב של דמי החזקה במעון, לא פורסמו כללים אלה עד היום בתקנות, ובירורם מצריך לעיתים מסע בירוקרטי מפרך. מידע רלוונטי ניתן למצוא באתר ש.י.ל. [URL: <http://work-gsob.haifa.ac.il/shil2/jsp/general/Article.jsp?aid=454&cid=14>]
- 210 לדוגמה, רווקה שהיא אם לילד בן ארבע זכאית להלוואה בגובה 200,473 ש"ח, לעומת זוג הנשוי ארבע שנים ושיש לו ילד אחד הזכאי להלוואה ממשלתית בגובה 86,760 ש"ח בלבד, נכון לתודש אוקטובר 2004. ראו מחשבון משרד השיכון והבינוי: [URL: http://www.moch.gov.il/moch//MOCH_Mahshevon.aspx?start=true]
- 211 החוק המקורי קבע כי יינתן מענק בגובה 18% מהשכר הממוצע בעד כל אחד מהילדים שבין הגילאים שש לאחת־עשרה. תיקון נוסף משנת 1994 קבע שגם לילדים בגילאים אחת־עשרה עד ארבע־עשרה יינתן מענק לימודים בסך 10% מהשכר הממוצע במשק, ראו סבירסקי ואח', לעיל הערה 39, בע' 9. באוגוסט 2004 עמד המענק על 1,204 ש"ח לילדים בני שש עד אחת־עשרה, ו־668 ש"ח לילדים בני אחת־עשרה עד ארבע־עשרה. ראו: [URL: http://www.btl.gov.il/btl_indx.asp?name=../code_gim/elad&type=m]
- 212 חוק ההסדרים במשק המדינה (תיקוני חקיקה להשגת יעדי התקציב והמדיניות הכלכלית לשנת הכספים 2003), תשס"ג–2002, ס"ח 150 (להלן: חוק ההסדרים לשנת 2003). חוק משפחות חד־הוריות העניק להורה יחיד פטור ממבחן הכנסה כל עוד יש בחזקתו ילד שטרם מלאו לו שבע שנים. חוק ההסדרים לשנת 2003 שינה תיקון זה וקבע כי הורה יחיד פטור ממבחן הכנסה רק כל עוד יש בחזקתו ילד בן שנתיים. עתירה נגד תיקון זה תלויה ועומדת בבית־המשפט הגבוה לצדק, ראו בג"צ 1433/03 בחטין נ' שר האוצר. לעניין גובהה של גמלת הבטחת הכנסה: עד לאחרונה היו אימהות רווקות זכאיות לגמלה של 42.5% מהשכר הממוצע במשק במקרה של ילד אחד ו־52.5% במקרה של שני ילדים ויותר. זוגות נשואים, לעומת זאת, היו זכאים לגמלה רגילה של 30%, ולגמלה מוגדלת, במקרים של נזקקות לגמלה לתקופות ממושכות, של 37.5% מהשכר הממוצע במשק. חוק ההסדרים לשנת 2003 פגע גם בזכאות זו כאשר קבע כי הזכאות לגמלה מוגדלת תהא רק לבני חמישים וחמש ומעלה, והקטין את שווי הגמלה הרגילה. שינוי זה פגע ב־96% מהמשפחות החד־הוריות הזכאיות לגמלת הבטחת הכנסה וגרם לשחיקה של 30%–33% בגמלאות

חוק משפחות חד־הוריות לוקה בשתי בעיות עיקריות. הראשונה היא עצם קיומו. קיומו של חוק משפחות חד־הוריות המעניק הטבות סוציאליות והיעדרו של חוק משפחות דו־הוריות המעניק הטבות כאלה מבליט את הסיוע הניתן למשפחות חד־הוריות, ובכלל זה למשפחותיהן של רווקות, ומצניע את ההטבות הניתנות למשפחות של בני־זוג נשואים. למשל, גם הורים נשואים העונים על אמות־מידה מסוימות נהנים מקדימות במעונות־יום ומהתחשבות בהכנסותיהם בקביעת סכום התשלום למעון. הטבות אלה אינן מוזכרות בחוק, אלא רק בכללי משרד העבודה והרווחה.²¹³ כך החוק תורם לתיוגן של משפחות חד־הוריות כמשפחות גזוקות וחושף את רשת הביטחון הסוציאלית שלהן לעין הציבור הביקורתית באופן גלוי ופגיע יותר מאשר רשת הביטחון הסוציאלית המוענקת למשפחות דו־הוריות. יש לבטל את חוק משפחות חד־הוריות ולהכליל את ההטבות הכלכליות שהן זכאיות להן בחוקים כלליים שיפרטו גם את זכאויותיהם של יתר תושבי ישראל.

הבעיה העיקרית השנייה, שהינה בעלת השלכות מעשיות חמורות עוד יותר, היא שהחוק כושל במתן מענה הולם לצורכיהן של משפחות חד־הוריות. חרף ההטבות הקבועות בחוק זה והטבות כלכליות נוספות הניתנות למשפחות חד־הוריות,²¹⁴ היו שיעורי העוני בקרב משפחות חד־הוריות גבוהים בשנת 2002 ב־5% משיעורי העוני בקרב משפחות דו־הוריות עם ילדים, ורבע מהמשפחות החד־הוריות היו עניות. עדיין, עד לאחרונה היו הטבות אלה בבחינת הצלה מעוני לגבי מחצית מהמשפחות החד־הוריות העניות. לפני תשלומי העברה ומיסים, היו הפערים בשיעורי העוני בין משפחות חד־הוריות לדו־הוריות בשנת 2002 עמוקים עוד יותר: 56% לעומת 29.9%, בהתאמה.²¹⁵ כפי שתואר לעיל, תקציב המדינה לשנת 2003 פגע במשפחות חד־הוריות בדרכים שונות. עליפי הערכות מרכזי אדווה, שיעור העוני בקרב משפחות חד־הוריות יוכפל כמעט בגין פגיעות אלה.²¹⁶ המחקר העוסק במצבן הכלכלי של משפחות חד־הוריות אינו מבחין בין משפחות שבראשותן רווקות לבין משפחות שבראשותן פרודות, גרושות ואלמנות. רק מחקר

המשולמות להן. ראו כתב התביעה בבל (עבודה ת"א-יפו) 3704/03 יפה חרוש - המוסד לביטוח לאומי, המפרט את תביעתה, התלויה ועומדת, של אם חד־הורית שגמלתה הוקטנה בעקבות חוק ההסדרים. אני מודה על מידע זה לעורכת־דין שירי רגב־מסלם, מעמותת איתך - משפטניות למען צדק חברתי, המייצגת את העותרת והתובעת בהליכים המוזכרים כאן.

213 ראו ב' שפר מדיניות הממשלה בסבסוד מעונות היום - ההשלכות על יציאת נשים לעבודה (1999).

214 משפחות חד־הוריות זכאיות לסיוע בשכר דירה, להנחה בתשלומי ארנונה ועוד. גם חלק מהטבות אלה נשחקו בעקבות חוק ההסדרים לשנת 2003. ראו סבירסקי ואח', לעיל הערה 39, בעמ' 9-11.

215 ראו המוסד לביטוח לאומי - מינהל המחקר והתכנון ממדי העוני ואי־השוויון בהתחלקות בהכנסות במשק 2002 - ממצאים עיקריים 19. ניתן למצוא באתר הביטוח הלאומי: [URL: www.btl.gov.il].

216 ראו סבירסקי ואח', לעיל הערה 39, בעמ' 11.

המבחין בין סוגי המשפחות הללו יענה על השאלה עד כמה החוק הקיים מאפשר לרווקות ולילדיהן להיות בכבוד. בכל מקרה, המתקפה שאנו עדים לה לאחרונה על משפחות חד-הוריות, המתבטאת בקיצוצים עמוקים בקצבות הבטחת הכנסה ובהחמרת התנאים לקבלתן, מאיימת גם על רווקות אימהות. הגם שיש לשאוף למצב שבו נשים רווקות ייהנו מעצמאות כלכלית בזכות עבודה מתגמלת בשכר, יש חשיבות להגנה על רשת ביטחון כלכלית במיוחד לנשים שאינן נהנות מהכנסותיו של גבר.²¹⁷ הגנה על זכותן של משפחות של רווקות, כמו גם כל יתר סוגי המשפחות ותושבי מדינת ישראל בכללם, לחיים בתנאי קיום נאותים²¹⁸ יכולה להתממש רק על-ידי עיגון זכות זו בחקיקת-יסוד שתמנע את רמיסתה על-ידי חקיקת תקציב חפוזה.²¹⁹ נוסף על כך, יש לערוך מחקר שיבחן את צורכיהן הלא-כלכליים של רווקות אימהות, ולבחון לאורו שינויי חקיקה רלוונטיים נוספים.²²⁰

ה. דיון מסכם

סקירת תוצריו של המשפט המתייחסים לנישואין כאל קטיגוריה רלוונטית להבחנה בין נשים רווקות לנשואות מובילה למסקנה מעניינת, ואולי אף מפתיעה, כי לא ניתן לטעון להפליה מובהקת ועקבית נגד רווקות. שני החוקים המבטאים הפליה ברורה וקשה נגד רווקות הם אלה העוסקים בפונדקאות ובאימוץ, אך יתר החוקים והכללים שנסקרו כאן מבחינים בין נשואות לרווקות באופנים מורכבים. לא ברור כלל שהפטור משירות צבאי והקטיגוריה של "עקרת-הבית" משרתים את האינטרסים של נשים נשואות. יותר מאשר העדפה לא-שוויונית של נשים נשואות, יש בחוקים אלה, כמו גם בחוק הלוואות לדיוור, משום עידוד נישואין וסימון תפקידה של האשה במסגרת הנישואין כתפקיד ביתי ותובעני.

217 החיים ללא הכנסת גבר חושפים נשים בישראל לעוני, במיוחד לנוכח קשייהן להשתלב

בשוק העבודה בשל מחויבויות משפחתיות והפליה, ראו שטייר וליון, לעיל הערה 40.

218 על מרכיביה של זכות זו על-פי המשפט הבינלאומי ראו אטלן, לעיל הערה 151. כידוע, זכות זו טרם הוכרה במשפט הישראלי, המכיר רק בזכות לקיום מינימלי, ראו רע"א 4905/98 גמזו נ' ישעיהו, פ"ד נה(3) 360, 375.

219 לביקורת נוקבת של בית-המשפט העליון על הליכי החקיקה של חוק ההסדרים והשימוש שנעשה בחוק זה ליצירת שינויי חקיקה מרחיקי-לכת ללא דיון פרלמנטרי מעמיק ראו בג"צ 4885/03 ארגון מגדלי העופות בישראל אגודה הקלאית שיתופית בע"מ נ' ממשלת ישראל (טרם פורסם).

220 יושבת-ראש ועדת העבודה והרווחה, חברת-הכנסת אורה נמיר, הזכירה בדיון בכנסת על חוק משפחות חד-הוריות את המלצות הוועדה לבדיקת מעמד האשה בישראל, משנת 1978, שהיא עמדה בראשה. המלצות אלה כוללות, בין היתר, הספקת תמיכה טיפולית-מקצועית למשפחות חד-הוריות, פיתוח תוכניות לחינוך מורים לגבי ילדיהן של משפחות אלה, ופרסום זכויותיהן בכלי-התקשורת, ראו ד"כ 123 (תשנ"ב) 1204-1205.

החוק בדבר הפלות, הכללים החולשים על טיפולי פוריות וחוק השמות מוסיפים ומחזקים את סימון תפקידה של האשה הנשואה כרעיה וכאם הכפופה לרצון בן-זוגה. הרווקה, בניגוד לנשואה, רשאית לבצע הפלה ביתר חופשיות, יכולה לעבור טיפולי פוריות ללא הגבלת הסכמתו של בן-זוג ויכולה להעניק לילדה את שם משפחתה ללא חשיפה לזכות וטו של אביו. מכאן, הגם שהמשפט הישראלי מנסה לעודד נישואין ולסמן את הנישואין כמשימה חשובה לנשים, הוא מחזק דווקא, באופן פרדוקסלי, את הטענה כי נישואין מגבילים את חירותן של נשים, הן בשל שיוכה של האשה הנשואה לספרה הפרטית והן בשל כפיפותה לגבר שעמו היא חיה.

פרדוקס נוסף שסקירת המשפט שלעיל חושפת קשור לאימהות. מצד אחד, התעלמות החוק מנשים רווקות ומצורכיהן כאשר אין להן ילדים, הכרתו החלקית בזכותן להיות אימהות והכרתו בזכויותיהן ובצורכיהן כאשר יש להן ילדים, כמו גם האופן שבו המשפט מתייחס לנשים נשואות בלי ילדים המבקשות להרות והאימהות, הם עדות נוספת לעדויות שמצאו חוקרות אחרות כי המחוקק הישראלי מתייחס לנשים, בראש ובראשונה, על-פי תפקידיהן כרעיות וכאימהות.²²¹ העמדה הערכית הרואה במשפחה הגרעינית הקלסית מבנה משפחתי מועדף, הרצון להגביר את הילודה והערך התברתי המוענק לילדים בחברה הישראלית, יותר מאשר הזכויות והאינטרסים של הנשים עצמן, הם המניעים את יוצרי הנורמות המשפטיות והמסבירים את היחס המשפטי הלא-עקבי והדו-ערכי לרווקות. מצד אחר, שימת הדגש ביחס לרווקות, כפי שנעשה כאן, מראה כי לתפיסה החברתית היוצרת חפיפה בין נשיות לאימהות ולתפיסת ההולדה כמשימה לאומית יש, באופן פרדוקסלי, גם תוצאות משחררות מבחינתן של נשים. תפיסות ממגדרות ולאומיות אלה מאפשרות גם לנשים שאינן תואמות את הדגם המקובל של רעיה במסגרת נישואין ליהנות מתמיכה חברתית, משפטית וכלכלית ברצונן להיות אימהות ובמימושן של רצונן זה.²²²

חשוב לזכור כי סקירת המשפט המצוי לא הצטמצמה בשאלת השוויון בין רווקות לנשואות, אלא נועדה לבחון כיצד יש לשנות את החוק כך שיהיה קל יותר לנשים לבחור ברווקות וליהנות מהפוטנציאל הגלום במיצב זה. הדיון ברווקות מלמד על מגבלות הדיון הליברלי בשוויון ועל חשיבות ההתבוננות במשפט מבעד לפריזמה של חופש הבחירה של נשים. במובן זה יש חשיבות לביטול ההבחנות המיותרות שבין נשואות לרווקות, המקשות באופן סמלי או מעשי על יכולתן של נשים לבחור ברווקות וליהנות ממנה גם אם אין מדובר בהפליה פורמלית נגד רווקות. מכאן נובעים הצורך לבטל את ההבחנה בין נשואות לרווקות לעניין הפטור משירות צבאי, שכן הבחנה זו מעודדת נישואין ופוגעת ברווקות שאינן רוצות לשרת בצה"ל; הצורך לבטל את הגבלת הגיל בהלוואות לדיור בשל סימון הרווקות כבררת-מחדל, והחשיבות של מתן הלוואות ריאליות לרווקות ללא ילדים כדי שיוכלו לרכוש דירה; הצורך לתת הקלות בתשלומי ביטוח לאומי וביטוח בריאות לאימהות

221 ברקוביץ, לעיל הערה 128; להב, לעיל הערה 128; קמיר, לעיל הערה 138; בילסקי, לעיל הערה 128.

222 ראו גם: S.M. Kahn *Reproducing Jews – A Cultural Account of Assisted Conception in Israel* (Durham & London, 2000).

חד-הוריות, במקום ל"עקרות-בית" ללא ילדים, כדי לסמן תמיכה חברתית במי שמטפל בתלויים ללא קשר לצורת המשפחה; הצורך לאפשר לנשים נגישות להפלות ללא קשר למעמדן האישי, תוך הימנעות מסימון הריונותיהן של רווקות כהריונות לא-רצויים ופסולים; הצורך לבטל את ההבחנות בין נשואות לרווקות בחוקים החולשים על פונדקאות ואימוץ, המסמנים רווקות כאימהות לא-ראויות וכרחם להשכיר לזוגות הטרוסקסואליים; הצורך לבטל את ההבחנה בין נשואות לרווקות בחוק השמות, המסמנת את ילדיהן של הרווקות כהריגים; הצורך לבטל את חוק משפחות חד-הוריות המבליט את רשת הביטחון הסוציאלית המוענקת למשפחות אלה תוך מיסוך ההסבות הכלכליות שהמדינה מעניקה למשפחות דו-הוריות; והצורך לבחון על אילו מצורכיהן של רווקות אימהות אין החוק נותן מענה המבטיח את זכותן לקיום בכבוד. כל השינויים הללו יובילו למצב משפטי שאינו מסמן את הנישואין כאפשרות מועדפת לנשים ואינו מדיר רווקות לשוליים החברתיים במישור הסמלי והמעשי. בכך יתרום המשפט להפחתת הלחץ על נשים להינשא וליכולת של נשים ליהנות מהכוח, העצמאות והחופש הטמונים ברווקות ללא ענישה על-ידי גינוי חברתי, קשיי קיום והגבלת היכולת לממש את זכותן להורות.

שינויים משפטיים אינם ערובה מספקת לביטול הלחץ החברתי המופעל על נשים להינשא ולמתן הוקרה חברתית לרווקות של נשים. מוסד הנישואין ותפקיד הרעיה והאם במסגרתו משוקעים בתודעה הישראלית באופן עמוק עד כדי כך ששינויי חקיקה, גם אם ייעשו, לא יספיקו לקעקעם. עם זאת, אימוץ המשפט את הרווקות כצורת חיים לגיטימית וחשובה לנשים, הן על-ידי מסרים הטמונים בחוק והן על-ידי הכוונת התנהגויות וחלוקת משאבים, יגביר את יכולתן של נשים לעצב את חייהן על-פי רצונותיהן ובחירותיהן, ולא על-פי תכתיבים חברתיים, משפחתיים ומגדריים. כפי שהוזכר במבוא, שינוי היחס המשפטי לרווקות על-ידי סימונה כלגיטימית ומתן תמיכה מעשית בה יתרמו גם לחווייתן החיובית של רווקות זמניות, גם ליחסי כוח שוויוניים יותר במסגרת הנישואין וגם ללגיטימציה גוברת לבחירות משפחתיות לא-קוננונציונליות אחרות של נשים. אני כשלעצמי מתרגשת בכל פעם מחדש כאשר סטודנטית ניגשת אלי, לאחר שיעור שבו אני מרצה על הדברים המובאים כאן, ומספרת לי על תחושת העוצמה שהדברים העניקו לה כנגד הלחץ שהוריה מפעילים עליה להינשא או כנגד דרישתו של החבר שלה כי תבצע את עבודות הבית. רבות מנשים צעירות אלה נחשפות בפעם הראשונה בחייהן לעמדה המבליטה את חסרונותיו של מוסד הנישואין לגבי נשים והקוראת למקסם את יכולתן לבחור בצורות חיים מתגמלות אחרות, וברווקות בפרט. דיני בכך.